

Elastische terugtocht.

Leven en werk van journalist, verzetsman en christen J. B. Th. Spaan (1900-1969)

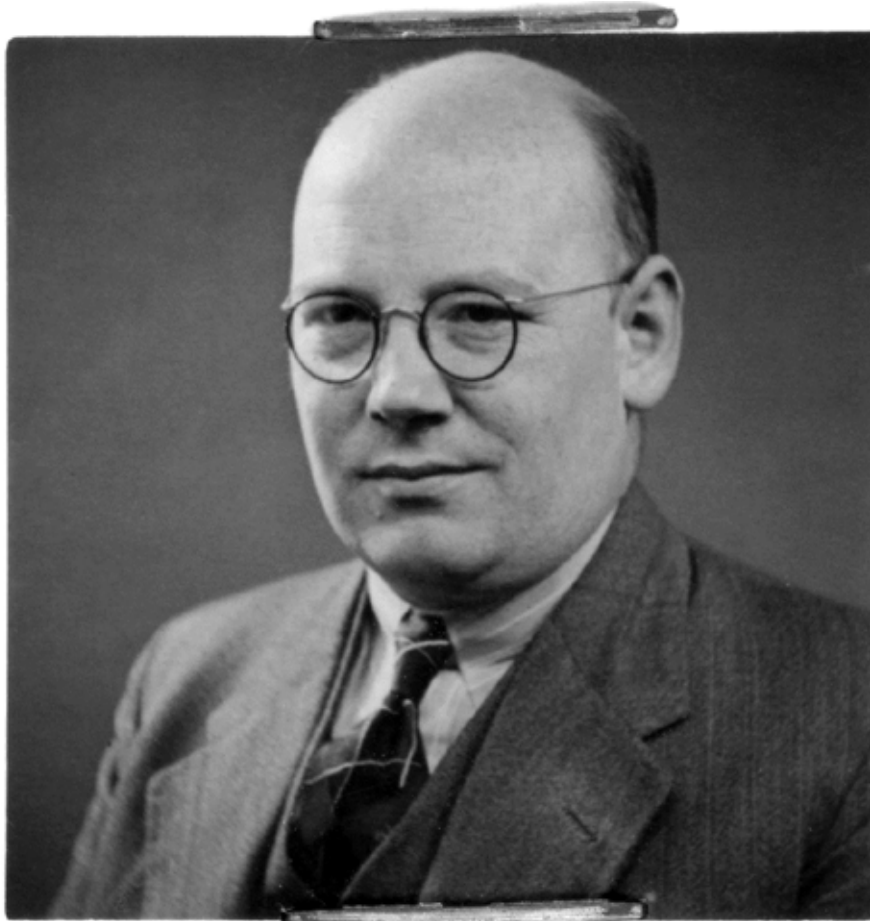

Foto: Mariëtte Wolf, *Het Geheim van De Telegraaf*, p. 279

Onderzoeksseminar III

13 juni 2013

Begeleider: G. von Frijtag Drabbe Kuenzel

Student: P.A.J. de Jonge

3864375

Inhoudsopgave	
Inleiding	4
Hoofdstuk 1 “Vanwege het barthianisme”. Spaan gevormd in de jaren dertig	10
p 10 <i>De Telegraaf</i>	
p 12 Nederlandse Hervormde Kerk	
p 14 <i>Hervormd Amsterdam</i> en <i>Hervormd Nederland</i>	
p 16 SDAP: van arbeiderspartij naar volkspartij	
p 17 Samenvatting	
Hoofdstuk 2 “Bovengrondsche verzet”? Spaan en <i>De Telegraaf</i> in de bezettingstijd	19
p 19 <i>De Telegraaf</i> in oorlogstijd	
p 20 de periode Goedemans	
p 24 de periode Fraenkel	
P 26 Onderhandelaar met VN en <i>Het Parool</i>	
p 29 Elastische terugtocht	
p 31 Samenvatting	
Hoofdstuk 3 “Juliaan den afvallige”. De jaren van perszuivering, 1945-1949	32
p 32 Directeur <i>N.V. Elsevier</i> : <i>Het Parool</i> bij <i>De Telegraaf</i>	
p 36 Perszuivering	
p 39 Verlies <i>Hervormd Nederland</i>	
p 40 Samenvatting	

Hoofdstuk 4 “Vertrouwen hebben in die weggewerkte directeur”. De laatste twee decennia, 1947-1969	41
p 41 krantenbaas Spaan	
p 46 Spaan als journalist	
p 48 <i>Haagse Post</i>	
p 49 De affaire Greet Hofmans	
p 51 Spaanstichting	
p 52 Samenvatting	
Conclusie	54
Bijlage A: bibliografie J. B. Th. Spaan	59
Bijlage B: Spaanprijs	61
Archiefmateriaal en literatuurlijst	62

Inleiding

Wanneer iemand mij de afgelopen maanden vroeg waar mijn scriptie over ging, was dit mijn antwoord:

“Over een journalist die tijdens de bezetting redactiesecretaris was bij De Telegraaf terwijl hij ook actief was in het verzet. Na de oorlog ging hij werken voor Het Parool, maar daar had hij het gevoel dat hij niet geaccepteerd werd door zijn collega's omdat hij voor De Telegraaf gewerkt had. Bij De Telegraaf was hij echter niet meer welkom toen die weer mocht verschijnen, omdat hij overgelopen was naar Het Parool. Ondanks zijn verzetswerk viel hij na de oorlog tussen wal en schip”.

Morgen zou ik waarschijnlijk hetzelfde antwoord geven, al zal wie dit werk gelezen heeft begrijpen dat sommige zaken misschien wat genuanceerder lagen.

Waarom zou iemand een biografie schrijven over Jan Spaan (6 april 1900- 19 mei 1969)? Met die ene vraag kunnen twee verschillende zaken bedoeld worden, namelijk waarom een biografie geschreven kan worden over deze persoon of waarom Spaan via een biografie beschreven zou moeten worden.

De eerste vraag is makkelijk te beantwoorden. Spaans leven spreekt een aantal vooroordelen tegen die mensen zouden kunnen hebben, namelijk dat *De Telegraaf* 'fout' was in de oorlog (dat wil zeggen dat die krant collaboreerde met de Duitse bezetters) en dat *De Telegraaf* en *Het Parool* volledig gescheiden werelden zijn. Hierbij moet aangetekend worden dat historici over deze zaken genuanceerder kunnen oordelen dan het brede publiek. Lou de Jong heeft in zijn standaardwerk over de Tweede Wereldoorlog, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*¹, al beschreven dat *De Telegraaf* pas in 1944 aan de kant van de Duitsers is gaan staan. De krant wist haar onafhankelijkheid langer te bewaren dan de meeste andere kranten, die al in het eerste bezettingsjaar door de Duitsers gelijkgeschakeld of verboden werden. René Vos schreef in zijn dissertatie over de kranten die bleven verschijnen in bezettingstijd, *Niet voor publicatie* (1988) dat *De Telegraaf*

---

¹ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (wetenschappelijke editie) (Amsterdam, 1969-1994), boek 4, tweede helft, 629-639 en boek 5, eerste helft, 294-321.

niet beter of slechter is geweest dan de andere kranten in deze periode.² Mariëtte Wolf beschrijft in haar dissertatie over *De Telegraaf* uitgebreid de dagelijkse gang van zaken bij die krant gedurende de bezetting.³

Nuances zijn er altijd. Wolf noemt ook de redacteuren die zich na de oorlog heldhafter presenteerden dan ze waren.⁴ Ze merkt op dat de pamfletten die voormalige Telegraafmedewerkers tijdens het verschijningsverbod uitbrachten, vanwege het ongenueanceerde karakter weleens een averechts effect gehad konden hebben.⁵ Andersom worden in de biografieën van voormalige illegale journalisten, zoals Henk van Randwijk, Frans Goed Hart en Gerrit Jan van Heuven Goedhart, de nadelige karaktertrekken net zo uitgebreid besproken als de voordelige.⁶ In haar studie van *Het Parool* in oorlogstijd licht Madelon de Keizer ook de meningsverschillen binnen de redactie toe, met name die tussen degenen die iedere Nederlander die niet in het verzet zat bij voorbaat als landverrader beschouwden en degenen die meenden dat een te radicale stellingname het publiek eerder zou vervreemden dan stimuleren.⁷

De vraag waarom deze studie een biografie zou moeten zijn, heb ik daarmee nog niet beantwoord. Een biografie van Spaan zou mogelijk niet nodig geweest zijn, als zijn activiteiten in andere werken al beschreven waren. In werkelijkheid komt hij zelden voor in andere studies. De eerste die hem wetenschappelijk beschreven heeft, lijkt vooralsnog Mariëtte Wolf. Haar Telegraafstudie bevat een hoofdstuk over de bezetting en een hoofdstuk over de vier jaar van het verschijningsverbod (mei 1945-januari 1949. De krant kwam 12 september 1949 weer uit). Hierin komen Spaans werkzaamheden van 1940 tot 1949 aan bod. Aangezien haar boek over *De Telegraaf* gaat, worden zijn werkzaamheden bij

---

² René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, 1988), 226-248 en 397-452

³ Wolf, M.; *Het geheim van de Telegraaf* (Amsterdam, 2009), 239-306.

⁴ Zo moedigden Henk Lunshof en G.B.J Hiltermann hun collega's aan lid te worden van het door de Duitsers ingestelde Verbond van Nederlandsche Journalisten (NVJ), ook al presenteerden ze zich na de oorlog als anti-Duits. Overigens zou Lunshof nog tijdens de oorlog zijn lidmaatschap opzeggen. Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 247.

⁵ Ibidem, 319-334.

⁶ G. Mulder en P. Koedijk, *H. M. van Randwijk. Een biografie* (Amsterdam, 1988); M. de Keizer, *Frans Goedhart. Journalist en politicus* (Amsterdam, 2012); J. Corduwener, *Riemen om de kin! Biografie van mr. dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart* (Amsterdam, 2011)

⁷ M. de Keizer, *Verzetsblad in oorlogstijd. Het Parool 1940 – 1945.* (Amsterdam, 1991), 237-239

andere media in deze periode slechts zijdeling opgemerkt en na 1949 verdwijnt hij uit het zicht.⁸

Daarnaast komt Spaan aan bod in studies over de geschiedenis van het aan de Christelijk Historisch Unie (CHU) verbonden dagblad *De Nederlander* en het kerkelijk weekblad *Hervormd Nederland*. Zijn rol in deze studies is functioneel: hij wordt alleen besproken in verband met zijn werkzaamheden voor deze bladen.⁹

Daarmee heeft hij meer aandacht gekregen dan in het boek van John Jansen van Galen over de *Haagse Post*. Dit boek richt zich vooral op de inhoud van de artikelen en op de redactieleden. Spaan was van 1952 tot 1954 directeur. Zeer mogelijk is hij hierdoor buiten beeld gebleven in dit werk. In het persoonsregister – hij komt slechts op een pagina voor – wordt hij vermeld als ‘directeur Spaan’. Geen naam, geen voorletters.¹⁰

Blijft over *Het Parool*. Spaan was op tenminste drie manieren betrokken bij de geschiedenis van deze krant. In september en oktober 1944 onderhandelde hij namens *De Telegraaf* met *Vrij Nederland* en *Het Parool*. *De Telegraaf* hoopte na de oorlog weer te mogen verschijnen, de andere konden de persen van *De Telegraaf* goed gebruiken. Daarnaast was Spaan, als directeur van N.V. Elsevier en dus beheerder van vastgoed en drukmateriaal van *De Telegraaf*, van 6 mei tot 1 augustus 1945 betrokken bij het faciliteren van *Het Parool*. Tenslotte werkte hij van april 1947 tot november 1949 voor de directie van N.V. *De Nieuwe Pers*, de stichting die *Het Parool* en haar nevenkranten in andere steden beheerde. Voldoende aanknopingspunten om hem tenminste te vermelden in werken over *Het Parool*. In de praktijk vermeldt het boek van Madelon de Keizer over *Het Parool* in de oorlog alleen zijn rol als onderhandelaar namens *De Telegraaf*. Op 6 mei liet Spaan de mensen van *Het Parool* binnen in het Telegraafgebouw. Nu eindigt op deze datum ook haar beschrijving van *Het Parool*, maar in een ander boek, over het naoorlogse *Parool*, verdwijnt Spaan per 1 augustus ook uit beeld, als hij niet langer directeur is van N.V. Elsevier.¹¹ In de

---

⁸ Wolf, M.; *Het geheim van de Telegraaf*, 239-344.

⁹ Jan Wieten, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en de Nieuwe Nederlander* (Kampen, 1996), 186-190 en 290-297; Michiel van Diggelen, *Een blad om van te houden. Vijftig jaar Hervormd Nederland* (Den Haag, 1995), 33-40.

¹⁰ John Jansen van Galen en H. Spiering; *Rare jaren. Nederland en de Haagse Post, 1914-1990* (Amsterdam, 1993), 340

¹¹ G. Mulder en P. Koedijk, *Lés die krant: geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945 – 1970* (Amsterdam, 1990). Op p. 30-33 wordt hij geïntroduceerd als Telegraafonderhandelaar die het verzet irriteert vanwege zijn ‘zuigende’ pogingen de illegaliteit voor het karretje van *De Telegraaf* te spannen. Op p. 63 wordt vermeld dat hij geen directeur meer was.

recent verschenen biografieën over Gerrit Jan van Heuven Goedhart en Frans Goedhart wordt zijn betrokkenheid bij het Parool zelfs geminimaliseerd. In het boek over Goedhart komt zijn naam op slechts twee pagina's voor, als hij op 6 mei *Het Parool* binnenlaat en op 8 mei drukpersoneel van *De Telegraaf* oproept om mee te werken aan het vervaardigen van Het Parool.¹² Het boek over Van Heuven Goedhart kent hem slechts een pagina toe, waarin Spaan hem omschrijft als 'het paard van Troje'.¹³

Niet een van deze studies gaat in op Spaans werkzaamheden voor N.V. De Nieuwe Pers. Was de directie van *Het Parool* volledig buiten beschouwing gebleven, zoals bij het eerder genoemde boek over de *Haagse Post*, dan was dit nog logisch geweest. In de naoorlogse periode waren directie en redactie echter nauw met elkaar verweven. Commissarissen, directie en hoofdredactie kenden elkaar nog persoonlijk uit de ondergrondse periode. Daarnaast kon Frans Goedhart, na de oorlog commissaris bij Het parool, het moeilijk verkroppen dat hij niet hoofdredacteur was geworden. Om dit alsnog te kunnen worden, ondermijnde hij als bestuurder het gezag van de hoofdredacteurs, wat achter de schermen voor spanningen en conflicten zorgde. Spaan zal hierbij op zijn hoogst toeschouwer geweest zijn, maar dat zijn korte betrokkenheid bij de Parooldirectie helemaal niet beschreven is blijft opvallend. Al was het maar vanwege zijn uitgebreide correspondentie met directeur Wim van Norden, die enige jaren na Spaans vertrek bij Het Parool voortgezet werd.¹⁴

Hij komt niet eens voor in de persoonsregister van de biografie over Henk van Randwijk. In dat boek worden de onderhandelingen najaar 1944 – Spaan namens *De Telegraaf*, Van Randwijk namens *Vrij Nederland* (VN) – weliswaar niet besproken, maar zoals verderop in dit werk blijkt, zijn er andere momenten geweest waarop de twee elkaar ontmoet moeten hebben.

Hoewel Spaan in zijn loopbaan bij meerdere media en gebeurtenissen betrokken is geweest, blijkt hij bij afzonderlijke studies naar deze bladen of gebeurtenissen veelal niet belangrijk genoeg bevonden om uitgebreid besproken te worden. Wie echter al zijn activiteiten in een werk beschrijft, kan in een studie meerdere andere onderwerpen belichten.

---

¹² De Keizer, *Frans Goedhart*, 141 en 147

¹³ Corduwener, *Riemen om de kin!*, 387

¹⁴ Archief Wim van Norden in het Internationaal Instituut voor de Sociale Geschiedenis, map 105: correspondentie met Spaan 1945-1952.

Deze scriptie zal dat niet doen. In dit werk wordt geprobeerd vooral bij zijn leven te blijven. Als uitgebreider over *De Telegraaf* of *Het Parool* gesproken wordt, dan is dat omdat de verschillen en eventuele conflicten tussen de bladen extra licht schijnen op hem.

Bronnen over Spaan zijn schaars. De naar hem vernoemde stichting heeft een boekje over hem uitgebracht, waarin zijn leven samengevat wordt.¹⁵ Brieven van hem aan enkele mensen die hij gekend heeft zijn bewaard in de archieven van de betreffende personen. Hierbij gaat het veelal om correspondentie met mensen waarvoor hij gewerkt heeft, vooral in de periode 1944-1952. Dit was voor Spaan geen gemakkelijke periode. Ondanks zijn verzetswerk moest hij na de oorlog eerst voor de perszuivering verschijnen. *De Telegraaf* mocht niet meer verschijnen, per 1 augustus 1945 was hij geen directeur meer en hij kon niet elders solliciteren totdat hij een verklaring van geen bezwaar had gekregen. De banen die hij nadien kreeg, bleken veelal van korte duur, vaak door omstandigheden waar hij zelf niks aan kon doen. Hij raakte hierdoor verbitterd, overtuigd dat hij buitengesloten werd omdat hij, ook al was hij 'goed' (tegen de Duitse overheersing) geweest in de bezettingstijd, in dienst was geweest bij een krant die door de goegemeente beschouwd werd als 'fout' (dit laatste was volgens Spaan eveneens onterecht). Zijn verontwaardiging over dit alles komt regelmatig tot uiting in deze brieven, die doorgaans verband houden met zijn werk. Wie zijn mening over Spaan enkel baseert op deze brieven, kan al gauw een eenzijdig beeld krijgen, namelijk dat van een verbitterde workaholic. Spaans leven was rijker, het bronnenmateriaal dat dit aan zou kunnen tonen is echter relatief schaars.

Andere bronnen zijn de verklaringen die hij afgelegd heeft voor de perszuivering.¹⁶ Ook hier laat hij doorschemeren wat hij van deze gang van zaken vindt, maar tegelijk laten deze blijken hoe hij over andere zaken dacht. Over bepaalde personen oordeelde hij milder dan verwacht had kunnen worden.

Het eerste hoofdstuk bespreekt Spaans leven voor de Tweede Wereldoorlog. Gelet op het schaarse bronnenmateriaal, zal het hierbij vooral gaan om een beschrijving van de twee kringen die voor hem het belangrijkste geweest zijn, namelijk zijn werkomgeving bij *De*

---

¹⁵ M.G. Schenk, *Johannes Baptista Thomas Spaan* (Amsterdam, 1969)

¹⁶ Deze zijn bewaard in het Nederlands Instituut voor oorlogsdocumentatie(NIOD). Archief 194: Commissie voor de Perszuivering, waarvan dossiers 2000 en 227 over Jan Spaan gaan. Voordat ik die dossiers kon bekijken, had ik ze al aangetroffen in het Telegraafarchief. De hoofdredacteur van die krant, mr. J.J.M. Paradijs, had mij toestemming gegeven gebruik te maken van het archief van die krant. Om die reden verwijs ik in dit werkstuk naar de vindplaats in het Telegraafarchief in plaats van het NIOD.

Telegraaf en de Nederlandse Hervormde Kerk, waarin hij vanaf jeugdige leeftijd actief geweest is. In de jaren dertig ontstond binnen deze kerk een maatschappelijk progressieve stroming, waar Spaan zich in kon vinden. Hij leerde hierdoor ook dra. M. G. Schenk kennen, met wie hij veel tijd door zou brengen, zakelijk en privé.

Het tweede hoofdstuk behandelt de bezettingstijd. In deze periode was hij actief in het verzet, maar werd hij tevens redactiesecretaris en directeur bij en onderhandelaar namens *De Telegraaf*. Zodoende deed hij contacten en ervaringen op die hem in theorie na de oorlog van nut hadden kunnen zijn.

Het derde hoofdstuk behandelt de naoorlogse perszuivering. Voor Spaan beroepsmatig en persoonlijk een beproeving. Het betekende echter ook een breuk met zijn voormalige krant.

Hoofdstuk vier gaat in op zijn naoorlogse werkzaamheden. Hij heeft op veel plekken gewerkt, helaas iedere keer van korte duur. Volgens hemzelf had hij een stigma vanwege *De Telegraaf*. Dit hoeft niet te kloppen, maar daarom had hij nog wel last van omstandigheden.

In de conclusie wordt geprobeerd de losse eindjes aan elkaar te knopen en zo de centrale vragen van dit schrijven te beantwoorden: waarom heeft een zo veelzijdig man als Spaan na de oorlog nooit zijn draai kunnen vinden en waarom is hij nagenoeg onbekend gebleven?

Hoofdstuk 1 “Vanwege het barthianisme”. Spaan gevormd in de jaren dertig

Het leven van Spaan voor de bezetting is lastig na te gaan. In de jaren dertig publiceerde hij zijn eerste boeken, maar over zijn vooroorlogse leven bestaat maar één bron, het boekje *Johannes Baptista Thomas Spaan*¹⁷. Wel is het mogelijk om twee kringen die belangrijk voor hem geweest te zijn te beschrijven, te weten zijn werkomgeving *De Telegraaf* en de Nederlandse Hervormde Kerk, waarin hij al op jonge leeftijd actief werd. In de jaren dertig raakte het vooruitstrevende deel van de hervormde kerk onder de indruk van de theoloog Karl Barth, wiens theologie in Nederland gezien werd als verwerping van de antithese, de opdeling van politieke partijen in confessioneel en niet-confessioneel. Zijn journalistieke werk en zijn persoonlijke geloof kon hij vanaf 1934 combineren in een kerkelijk blad, *Hervormd Amsterdam*. Aan het eind van dit hoofdstuk wordt ook kort een verandering in de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) geschetst, omdat deze tijdens en na de oorlog een toenadering van SDAP en progressieve hervormden mogelijk maakte, die uiteindelijk resulteerde in de oprichting van de Partij van de Arbeid. Veel mensen met wie Spaan na de oorlog zou samenwerken, zouden lid worden van de PvdA, dus kan het geen kwaad alvast te schetsen wat deze partij aantrekkelijk zou maken voor linkse kerkgangers.

*De Telegraaf*¹⁸

In 1925 werd Spaan aangenomen als redacteur-stenograaf bij *De Telegraaf*. Hiervoor verhuisde hij van Rotterdam naar Amsterdam. Deze krant was vanaf 1923 in rustiger vaarwater terechtgekomen na een lange periode van groei.

De Telegraaf onderscheidde zich van de meeste landelijke kranten, omdat zij niet verbonden was aan een bepaalde politieke of religieuze stroming.¹⁹ H. M. C. Holdert, bijgenaamd 'Hak', was sinds 1902 eigenaar van de krant en had de onafhankelijkheid zelfs vastgelegd in de statuten van de krant. Voor de inhoud van de krant betekende dit dat zij niet, zoals de aan een richting verbonden kranten, plaats in hoefde te ruimen voor politieke beschouwingen die het eigen gelijk van de zuil moesten bevestigen. In plaats daarvan richtte

---

¹⁷ M. G. Schenk, *Johannes Baptista Thomas* (1969)

¹⁸ Tenzij anders vermeld, volg ik Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, hoofdstuk 2, p. 169-238.

¹⁹ Voor de oorlog telde Nederland 120 kranten, waarvan 70 verbonden waren aan een zuil. *De Telegraaf* was de grootste landelijke neutrale krant en vormde, samen met *De Courant-Het Nieuws van de Dag* 25% van de totale krantenoplage. Vos, *Niet voor publicatie*, 24

de krant zich op 'nieuws jagen', het vinden van nieuws voor andere kranten dit konden publiceren. Holdert liet zich hierbij inspireren door de Britse pers, die afhankelijk was van de losse verkoop, niet van abonnementen. Doordat de krant niet gebonden was aan een ideologie, kon zij haar reactie op gebeurtenissen van geval tot geval bepalen. Volgens René Vos moet *De Telegraaf* in journalistiek opzicht deze periode tot de betere kranten gerekend worden, met onafhankelijke en vaak kritische hoofdredactionele commentaren, een uitstekende financieel-economische berichtgeving en een groot net van buitenlandse correspondenten.²⁰ Andere kranten waren niet altijd gediend van het 'opportunistische' van deze krant.

De verhouding tussen *De Telegraaf* en de andere kranten was gespannen. Holdert had zijn krant namelijk groot gemaakt door kleinere, regionale kranten op te kopen, op te heffen en het abonneebestand toe te voegen aan die van *De Telegraaf*. Dit had hij al zes keer gedaan, toen hij in 1923 zijn grootste concurrent binnen Amsterdam, *Het Nieuws van de Dag*, overnam. Deze titel voegde hij toe aan het volksere nevenblad van *De Telegraaf*, *De Courant*, die voortaan zou verschijnen als *De Courant-Het Nieuws van de Dag*. Ondanks eerdere toezeggingen ontsloeg hij het merendeel van de eerdere *Nieuws van de Dag*-journalisten. Na deze overname leek de expansiedrift van Holdert gestild. Nu brak een periode van consolidatie aan, waarbij *De Telegraaf* gepresenteerd werd als krant voor de burgerij en *De Courant-Het Nieuws van de Dag* een volks karakter had. Voor *De Telegraaf* betekende dit dat een groot aantal nieuwe journalisten aangenomen werd, waaronder jonge academici, die ook konden schrijven over kunst, cultuur en wetenschap. Een van deze jonge academici was Gerrit Jan van Heuven Goedhart, de latere hoofdredacteur van *Het Parool*, die in hetzelfde jaar als Spaan bij *De Telegraaf* begon. Twee jaar eerder was een andere latere *Parool*-coryfee, Frans Goedhart, eveneens in dienst genomen, maar deze werd na anderhalf jaar later ontslagen vanwege zijn slechte gezondheid.²¹ Baanzekerheid bestond in die tijd niet bij *De Telegraaf*, waar Holdert mensen kon ontslaan omdat 'ze te weinig fooi gaven aan de chauffeur'. Van Heuven Goedhart, in 1929 hoofdredacteur geworden, zou in 1933 weer ontslagen worden en vervangen door Jaap Goedemans. Goedemans en Van Heuven Goedhart zijn in deze biografie slechts bijfiguren, maar zouden tijdens en vooral na de oorlog een rol spelen in het leven van Spaan.

---

²⁰ Vos, *Niet voor publicatie*, 25

²¹ De Keizer, *Frans Goedhart*, 35

Spaan behoorde blijkbaar tot degenen die in goede aarde vielen, want hij werd nooit ontslagen door Holdert. Hij zou tot 1945 bij *De Telegraaf* blijven. Dat maakt de krant tot de belangrijkste werkgever die hij gehad heeft in tijdsduur, maar ook in journalistiek opzicht, zoals toegelicht zal worden in hoofdstuk 4.

Het kan ook zijn dat Spaan nooit veel met Holdert te maken gehad heeft. Holdert vond dat hij het rustiger aan kon doen en verhuisde met zijn vrouw naar Parijs. In Nederland werden de zaken waargenomen door zijn vijftien jaar jongere broer Eddy. Eddy heeft altijd opgekeken tegen zijn oudere broer en deed vrijwel niks zonder zijn toestemming. Holdert dirigeerde zijn instructies vanuit Parijs, Eddy voerde ze uit.

De Nederlandse Hervormde Kerk

De Nederlandse Hervormde Kerk was sinds haar oprichting in 1806 vooral een *organisatorische* eenheid. De kerk zou als organisatie geen uitspraken doen over leerstellige waarheden, het was aan de plaatselijke gemeenten om te bepalen welke geloofsrichting zij aanhingen. Dit was al zo in de voorloper van de Nederlandse Hervormde kerk en ondanks enkele afsplitsingen ter linker- en rechterzijde in de negentiende eeuw was dit zo gebleven. Tegenover een vrijzinnige vleugel die de inhoud van de Bijbel aanpaste aan nieuwe wetenschappelijke bevindingen stonden orthodoxere vleugels die vasthielden aan vaststaande dogma's, met daartussenin een uitgebreide middengroep, die zelf weer onderverdeeld kon worden in een linker- en een rechtervleugel.²²

In de jaren dertig ontstond er echter een nieuwe stroming binnen de Hervormde Kerk. Deze sprak met name de vrijzinnigen en het linkerdeel van de middengroepen aan, maar ook in de orthodoxere vleugels kwam het gevoel dat de kerk aan modernisering toe was.

Met name de populariteit van de Zwitserse theoloog Karl Barth inspireerde Nederlandse kerkgangers tot hervormingen. Barth was een theoloog die stelde dat het voor mensen niet mogelijk was om God te kennen en dus om uitspraken over Hem te doen. Alleen God kon de kloof tussen Hem en de mens overbruggen. Mensen moesten daarom bescheiden zijn en geen uitspraken over God doen. Deze uitspraken deed Barth naar

---

²² Voor een overzicht van de stromingen binnen de Nederlands Hervormde kerk, zie E. Meijering, *Het Nederlandse Christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2007), met name p. 19-32 en 140-156.

aanleiding van de Eerste Wereldoorlog, toen er in het Duitse rijk dominees waren die verklaarden dat God aan de kant van het Duitse rijk stond.²³

In Nederland werd Barth uitgelegd als een theoloog die partijvorming op religieuze basis afwees en dus de verdeling van de Nederlandse politieke partijen in christelijke en niet-christelijke partijen. Voorstanders van confessionele partijen waren daarom kritisch over Barth. Met name in de gereformeerde kerken, die de Bijbel als basis gebruikten voor vrijwel alle aspecten van het dagelijkse leven, verwierpen hem. De partij waar gereformeerden doorgaans op stemden, de Antirevolutionaire Partij (ARP), had nog een reden om niet gelukkig te zijn met Barth. Barth vond het christendom beter te verenigen met het socialisme dan met het liberalisme.²⁴ In de jaren twintig en dertig was de ARP onder leiding van Colijn juist gaan samenwerken met de liberalen. Gereformeerden die tevreden waren met de partij en de zuil verwierpen Barth. Voor ontevreden gereformeerden was Barth echter een openbaring. Zo zou op de pinksterconferentie van 1932 een jonge schoolmeester met literaire ambities onder de indruk raken van een jonge dominee die enthousiast over Barth vertelde. De jonge leraar heette Henk van Randwijk, de dominee Jan Buskes.²⁵ In 1926 zouden progressieve gereformeerden zich afscheiden van de gereformeerde kerken en zich verenigen in de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Dit bleef een klein kerkgenootschap, dat zich in 1946 zou aansluiten bij de Hervormde Kerk. In dezelfde twintig jaar bestond een progressieve confessionele partij, de *Christelijk-Democratische Unie* (CDU), die in 1946 op zou gaan in de Partij van de Arbeid. Buskes en Van Randwijk zouden zowel bij het Hersteld Verband als bij de CDU betrokken raken en eindigen bij de Hervormde Kerk en de PvdA, terwijl ze in de oorlog vanwege diezelfde idealen actief werden in het verzet.²⁶ Dit betekent overigens niet dat alleen maatschappelijk progressieve kerkgangers illegaal actief geweest zijn.²⁷ Span was echter vooral betrokken bij de vooruitstrevende stroming van met name de Hervormde Kerk.

---

²³Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 67; Mulder en Koedijk, *H. M. van Randwijk*, 44-45

²⁴ M. E. Brinkman, *De theologie van Karl Barth: dynamiet of dynamo voor christelijk handelen. De politieke en theologische kontroverse tussen Nederlandse barthianen en neocalvinisten* (Baarn, 1983), 11; Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 67-68.

²⁵ Mulder en Koedijk, *H. M. van Randwijk*, 44

²⁶ Over de centrale figuur in het Hersteld Verband verscheen mei 2013 een biografie: Maarten Aalders, *Heeft de slang gesproken? Het strijdbare leven van dr. J.G. Geelkerken (1879-1960)* (Amsterdam, 2013). De geschiedenis van de CDU staat beschreven in het proefschrift van H. J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* ('s-Gravenhage, 1988).

²⁷ Henk van Randwijk hoopte na de oorlog op een maatschappelijke en politieke doorbraak. Medewerkers van *Vrij Nederland* die na de bevrijding eerst de vooroorlogse situatie hersteld wilden zien voor eventueel

Binnen de Hervormde Kerk bestond meer verschil van opvatting, dus een afwijkende mening hoefde niet gelijk een verandering van kerk te betekenen. Dat nam niet weg dat sommige hervormden vonden dat de interne verdeeldheid van de Hervormde Kerk droeg niet bij aan verbetering van de Nederlandse samenleving. Hendrik Kraemer (1888-1965), zendeling geweest in Indonesië, vergeleek de verschillende stromingen in deze kerk met 'hotelgasten die ieder een eigen kamer bewonen'. Hiervoor had hij twee oplossingen. Ten eerste moesten in heel Nederland de plaatselijke gemeenten versterkt worden. Als op plaatselijk niveau de kerkgangers actief en enthousiast werden voor kerk en geloof, zou hier vanzelf een gunstige uitwerking op de omgeving ontstaan. Na verloop van tijd zou van de plaatselijke gemeenten ook invloed uitgeoefend worden op de hogere bestuurslagen van de Nederlandse Hervormde Kerk, waardoor de kerk als geheel zou veranderen.

Dit bracht hem op zijn tweede hervormingsideaal. De vernieuwde Hervormde Kerk zou een volkskerk moeten zijn. Niet langer zouden de belangen van de eigen kerk voorop moeten staan, maar die van het Nederlandse volk als geheel. De kerk zou de zedelijke toestand van alle Nederlanders moeten bevorderen, niet alleen die van haar lidmaten. Gerechtigheid was hulp aan allen, niet enkel liefdadigheid aan de eigen leden. Mensen moesten geholpen worden omdat dat rechtvaardig was, zonder voorwaarden (zoals kerkbezoek). De kerk zou zich moeten uitspreken in ethische en maatschappelijke kwesties.²⁸

Hervormd Amsterdam en Hervormd Nederland.

Jan Spaan was opgegroeid in een meelevend Nederlands Hervormd gezin. Als jongere was hij actief geworden in de Jongeren Vredesbeweging en bij zondagsschoolwerk.²⁹ Hij heeft meerder boeken uitgebracht over religieuze onderwerpen (zie bijlage A). De hierboven geschetste ontwikkelingen in de Hervormde Kerk zullen door hem ongetwijfeld opgemerkt zijn.

In 1934 werd Jan Spaan door de Amsterdamse hervormde zakenman A. G. Dake gevraagd om redacteur te worden van een pas opgericht blad, *Hervormd Amsterdam*. Dake was een

---

nagedacht kon worden over verandering, scheidden zich af en richtten *Trouw* op. Mulder en Koedijk, *H. M. van Randwijk*, 225-228 en 242-250 ; P. Bak, *Een meneer van een krant. Trouw en Bruins Slot 1943-1968* (Amsterdam, 1999), 35-51.

²⁸ Michiel van Diggelen, *Een blad om van te houden. Vijftig jaar Hervormd Nederland* (Den Haag, 1995), 14-15. Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 66, 161-164, 195-196.

²⁹ M. G. Schenk, *Johannes Baptista Thomas Spaan* (1969) (brochure Spaanstichting)

vermogend man, die zelf sober leefde en zijn geld grotendeels weggaf aan goede doelen. Dake was aanhanger van het vernieuwingsdenken binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en had de Vereniging voor Hervormden (VVH) opgericht, die als doel had de eenheid in de hervormde kerk te bevorderen. Per 1 januari 1934 had hij M.G (Lenie) Schenk aangenomen als secretaresse voor de VVH. De VVH was gevestigd in een pand aan de Nieuwezijds Voorburgwal, waarin Schenk twee kamers huurde.

De in Rotterdam geboren dra. Schenk (zij stond op dat 'dra') had in Utrecht Nederlands en geschiedenis gestudeerd. Ze had kort voor de klas gegaan, maar liever dan 'ergens in Sluis' lerares te blijven werd ze het boodschappenmeisje van professor Geyl. Een ingezonden stuk in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* betekende voor haar het begin van een overstap naar de journalistiek.

Hoewel Spaan getrouwd was, zou de relatie met Schenk meer dan beroepsmatig worden. Hij is nooit gescheiden van zijn vrouw, maar hij overnachtte regelmatig bij Schenk, omdat het te laat was om nog naar zijn huis in Amstelveen te komen. Spaan en Schenk werden twee handen op een buik, zelden van elkaar gescheiden. Voor hen liepen werk en privé door elkaar heen, al zouden ze elkaar voorstellen aan anderen als 'goede vrienden'.

De samenwerking tussen Spaan, Schenk en Dake liep aanvankelijk goed, maar zou eind jaren dertig onder druk komen te staan. Dake was aanhanger geworden van de christelijke Oxford-beweging en wilde *Hervormd Amsterdam* in dienst hiervan stellen. Spaan en Schenk hadden andere ambities. Schenk was in dienst getreden van het damesblad *De vrouw en haar huis*, waarvan zij in 1939 hoofdredacteur zou worden. Aangezien zij al de volledige huur van het pand aan de Nieuwezijds Voorburgwal betaalde, bleef zij hier wonen, de VVH vertrok. Zij en Spaan waren in 1936 een eigen blad begonnen, *Hervormd Nederland*, bedoeld als landelijk blad. Een blad waarin 'jood, Griek en heiden mocht schrijven'. Als echte journalisten boden ze ruimte aan auteurs van verschillende kerkelijke en maatschappelijke achtergrond om hierin te schrijven, al lag hun eigen voorkeur bij de vernieuwingsbeweging in de Nederlands Hervormde Kerk die vanaf de jaren dertig opkwam.³⁰

Spaan en Schenk hadden belangstelling voor de ideeën van Barth. "Vanwege het barthianisme" leerden zij Hebe Kohlbrugge kennen.³¹ Kohlbrugge was in 1936 naar Duitsland vertrokken voor een theologische opleiding en daarna kerkelijk werk gaan doen. Hier leerde

---

³⁰ Michiel van Diggelen, *Een blad om van te houden. Vijftig jaar Hervormd Nederland*. (Den Haag, 1995), 33-34

³¹ M. G. Schenk in notitie uit juli 1989 bij NIOD, doc. 11-249 (Illegale Pers), inv. nr. 0339B-27

zij de Belijdende kerk kennen. In 1938 werd zij het land uitgezet omdat ze met 'Gute Morgen' had gegroet in plaats van met 'Heil Hitler'.³² Tijdens de oorlog zou Kohlbrugge medeoprichter worden zijn van de *Zwitserse weg*, een smokkelroute van inlichtingen van Nederland via België en Frankrijk naar Zwitserland, waar dominee Visser' t Hooft, secretaris bij de Raad van Kerken te Geneve, de informatie door zou geven aan de Nederlandse regering in Londen. Spaan zou hierbij betrokken raken.³³

SDAP: van arbeiderspartij naar volkspartij

Formeel was religie voor de SDAP een privézaak. In de praktijk bleek de partij vijandig te staan tegenover religie.³⁴ Vanaf het begin van de twintigste eeuw bestonden er 'rode dominees' zoals Willem Banning (een predikant in Sneek die met zijn gezin wilde leven van even veel – of weinig – geld als een arbeidersgezin en de rest van zijn inkomen weggaf) die opkwamen voor de arbeiders en geheelonthouders van drank waren, maar zij vormden een uitzondering. Als kerkgangers al lid werden van de SDAP, waren ze doorgaans vrijzinnig.³⁵ Voor orthodoxe christenen die hun steun aan het socialisme wilden betuigen werd in 1907 een Bond van Christen-Socialisten opgericht, maar deze was geen lang leven beschoren, zoals de meeste progressieve christelijke partijtjes die bestaan hebben voor het CDU opgericht werd.³⁶

In de SDAP besloten een aantal actieve leden – waaronder Wiardi Beckman en Drees – dat het tijd werd voor een koerswending. Als protestantse en katholieke arbeiders niet op de SDAP wilden stemmen omdat deze gezien werd als onverenigbaar met hun geloof, dan moest de partij zichzelf openstellen voor gelovigen. Als arbeiders wel voor hun belangen wilden opkomen, maar geen revolutie wilden tegen de rest van de samenleving, moest de klassenstrijd afgeschaft worden. Als een eenzijdige nadruk op arbeidersbelangen betekende dat niet-arbeiders op andere partijen stemden, moest de partij verbreed worden. In 1937 nam de SDAP een nieuwe beginselverklaring aan, die stelde dat de partij niet langer een *arbeiderspartij* wilde zijn, maar een *volkspartij*. Een arbeiderspartij zou enkel opkomen voor

---

³² Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, (Kampen, 2002), 24; Mulder en Koedijk, *H. M. van Randwijk* 140; G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht, 1973), 282.

³³ L. de Jong, *Koninkrijk*, deel 5, p. 318 en 321; M. G. Schenk in notitie uit juli 1989 bij doc. 11-249 (Illegale Pers), Inv. Nr. 0339B-27, NIOD.

³⁴ Langeveld, *Protestants en progressief*, 15

³⁵ Meijering, *Nederlandse Christendom in twintigste eeuw*, 99

³⁶ Langeveld, *Protestants en progressief*, 10-27

de arbeiders, maar het welzijn van het gehele volk moest voorop komen te staan. Wanneer de levensomstandigheden voor *alle* Nederlanders verbeterde, zouden immers ook de omstandigheden verbeteren voor arbeiders.³⁷

In deze verklaring werd ook nadruk gelegd op verbetering van de moraal, niet alleen op verbetering van materiële omstandigheden. Een bewuste opening naar de Nederlandse Hervormde Kerk, waar Kraemer betoogde dat de moraal van alle Nederlanders verbeterd moest worden, niet alleen die van kerkgangers? Kraemer zou in zijn kerkelijke hervormingsstreven steun krijgen van de eerder genoemde SDAP dominee Banning de dominees waren op hun beurt ook voor een politieke doorbraak: afschaffing van het verschil tussen christelijke en niet-christelijke partijen, waarbij hun eigen voorkeur zou gaan naar religieus socialisme.³⁸ De SDAP en de linkervleugel van de Hervormde Kerk – in ieder geval de linkervleugel van de CHU – zouden elkaar gaan naderen. Een proces dat tijdens de bezetting versneld zou worden in het gijzelaarskamp te Michielsgestel en na de bevrijding zou uitmonden in de Nederlandse Volksbeweging en de Partij van de Arbeid. De linkervleugel van de CHU, maar ook de CDU zouden in de laatste partij opgaan.³⁹

Samenvatting

Wie na het lezen van dit hoofdstuk de indruk heeft gekregen dat andere zaken dan Spaan meer besproken zijn dan hijzelf, vergist zich. *De Telegraaf* is twintig jaar zijn werkgever geweest en bepaalde journalistieke opvattingen van die krant zou hij altijd met zich meenemen, zoals naar voren zal komen in het vierde hoofdstuk. In dit hoofdstuk is verteld over het ontstaan van religieus geïnspireerd socialisme, dat een toenadering tussen de SDAP en politiek progressieve christenen mogelijk zou maken. Hoewel Spaan nooit lid is geworden van een politieke partij⁴⁰, lagen zijn sympathieën bij christelijk links. Hij is misschien het beste te typeren als een kiezer die zweeft tussen de PvdA en de linkervleugel van het CDA. In het laatste halve jaar van de bezetting en in 1947 zou hij streven naar een progressief-christelijke krant. Ook dit zal in latere hoofdstukken behandeld worden, maar de kiem

---

³⁷ De Keizer, *Verzetsblad in oorlogstijd*, 65 en 99-113

³⁸ Van Diggelen, *Een blad om van te houden*, 16

³⁹ Dit is het onderwerp van J. Bank *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer, 1978). Zie ook Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 201-218

⁴⁰ Hij vond dat een journalist dat niet hoorde te doen. Lenie Schenk omschreef hem als 'een christen-socialist'. Van Diggelen, *Een blad om van te houden*, 39

hiervoor werd gelegd in de jaren dertig. In deze periode was hij al overtuigd genoeg om zijn idealen door te laten klinken in *Hervormd Amsterdam* en *Hervormd Nederland*.

Hoofdstuk 2 “Bovengrondsch verzet”? Spaan en *De Telegraaf* in de bezettingstijd

De Tweede Wereldoorlog een zware tijd noemen zou naar understatement kunnen neigen. Voor Jan Spaan was het in ieder geval een drukke tijd. In deze periode klom hij op tot redactiesecretaris van *De Telegraaf*, maar in die hoedanigheid moest hij ervoor zorgen dat een SS-directeur en twee door hem bij *De Telegraaf* gehaalde NSB-medewerkers zo min mogelijk invloed kregen op de inhoud van de krant. Dit alles terwijl hij bezig was met illegaal werk. Tussen de bedrijven door deed hij kerkelijk werk⁴¹ en bleef hij doorwerken aan *Hervormd Nederland*. In het laatste oorlogsjaar moest hij ook nog met meerdere partijen onderhandelen om *De Telegraaf* na de oorlog uit te mogen brengen.

In dit hoofdstuk worden Spaans activiteiten in de bezettingsperiode beschreven. Hierbij wordt een vraag in het achterhoofd gehouden: wat betekende deze periode voor zijn verdere leven? We zullen zien dat de contacten die hij in deze tijd opgedaan heeft en de werkzaamheden die hij verrichtte een breuk zullen betekenen met zijn leven voor de oorlog.

De Telegraaf in oorlogstijd

De geschiedenis van *De Telegraaf* in de bezettingstijd is na te lezen in de boeken van Lou de Jong⁴², de dissertatie van René Vos over de legale pers in oorlogstijd⁴³ en uiteraard in het boek van Mariëtte Wolf over de geschiedenis van deze krant.⁴⁴

Alle drie constateren ze dat *De Telegraaf* tot oktober 1944 wist te voorkomen dat de Duitsers de krant in handen kregen. De meeste Nederlandse kranten waren in de loop van het eerste bezettingsjaar gelijkgeschakeld of verboden, maar *De Telegraaf* behield haar redactionele onafhankelijkheid. Oktober 1944 veranderde dat. De nieuwe eigenaar van de krant, een overtuigd nationaalsocialist, gebruikte de krant als spreekbuis voor zijn overtuigingen. De meeste redacteuren hadden toen echter al ontslag genomen. Het wetenschappelijke beeld van *De Telegraaf* is dus genuanceerder dan het publieke beeld, dat de krant doorgaans bestempeld als ‘fout in de oorlog’. Dit was de krant alleen het laatste

---

⁴¹ Brief van Spaan aan de recherche der perscommissie, 26 februari 1946. Telegraafarchief, doos G02, map ‘doos 7, map 15’.

⁴² Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (wetenschappelijke editie) (Amsterdam, 1969-1994), boek 4, tweede helft, 629-639, boek 5, eerste helft, 294-321, 10b, eerste helft, 474-475.

⁴³ René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, 1988), 226-248 en 397-452

⁴⁴ Mariëtte Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 239-306.

halve jaar en afgezien van de naam had het nog maar weinig gemeen met de vooroorlogse *Telegraaf*.

De geschiedenis van de krant tijdens de bezetting kan in drie fasen ingedeeld worden. De eerste duurde tot juni 1942, toen hoofdredacteur Goedemans op last van de Duitsers weggestuurd werd. Deze werd niet vervangen door een NSB-hoofdredacteur, maar door een oudgediende van de krant, J. C. Fraenkel. Na diens vertrek oktober 1944 begon de laatste periode, waarin de koers werd bepaald door directeur Hakkie Holdert.

Voor Span was met name de tweede fase van belang, omdat Fraenkel hem september 1942 vroeg redactiesecretaris te worden.

Periode Goedemans

De eerste reactie van hoofdredacteur Goedemans na de Duitse inval was het stopzetten van de krant, zoals de Belgische kranten gedaan hadden in de Eerste Wereldoorlog. Eddy Holdert vond dit goed, maar Hak Holdert niet. Hak was voor een jaarlijkse aandeelhoudersvergadering naar Nederland gekomen maar kon vanwege de invasie niet terug naar Parijs. Hij overleed juli 1944 en liet geen papieren na. Zijn gedachten deelde hij niet met zijn werknemers. Het is dus moeilijk, zo niet onmogelijk, na te gaan wat zijn drijfveren waren.

De historici die geschreven hebben over *De Telegraaf* in bezettingstijd lijken hem het voordeel van de twijfel te geven. De Jong geeft vier redenen waarom Hak handelde zoals hij deed. Hij wilde zijn bedrijf uit handen van de Duitsers houden en de andere kranten bleven ook verschijnen. Hak handelde in overeenstemming met de aanwijzing van de regering dat het maatschappelijke leven normaal door moest gaan. Tot slot vermeldt hij dat Hak simpelweg geen afstand kon doen van zijn schepping, zijn levenswerk.⁴⁵ Wolf sluit hierbij aan en merkt op dat Hak, ten tijde van de invasie, al steenrijk was en geen geld meer nodig had. Daarnaast was zijn gezondheid slecht en hij was francofiel. Hij had geen redenen om pro-Duits te zijn.⁴⁶

---

⁴⁵ De Jong, *Koninkrijk 4* (tweede helft), 631.

⁴⁶ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 249-250

Eén van de weinigen die Haks handelen wel veroordeelde was Jan Spaan. Na de oorlog verklaarde hij dat Hak 'niet afkerig was van nationaalsocialistische denkbeelden'.⁴⁷ De Jong vermeldt deze uitspraak door Spaan, maar ziet die denkbeelden als weinig geprofileerd.⁴⁸

Kranten in oorlogstijd

Voor de nazi's stond vast dat de kranten, net als de rest van de maatschappij, doordrongen moesten worden van de nationaalsocialistische beginselen. Aanvankelijk werden de kranten vriendelijk bejegend. Aangenomen werd dat een welwillende houding van Duitse kant de kranteneigenaren en de journalisten eerder voor de nationaalsocialistische zaak gewonnen zouden worden. De bezetters hadden twee organisaties die toezicht op de kranten hielden. De *Presseabteilung* was over het algemeen niet ontevreden over de Nederlandse kranten in het eerste jaar van de bezetting. Zij nam aan dat af en toe een kleine tegenwerking op de kop toe genomen moest worden, als daarmee de kranten op langere termijn gelijkgeschakeld zouden worden.⁴⁹ De *Sicherheitsabteilung und SD* daarentegen nam aanstoot aan iedere blijk van afwijkende gezindheid. Het stoorde hen dat de Nederlandse kranten niet massaal pro-Duits waren.⁵⁰

In een later stadium werden de teugels strakker aangetrokken. Kranten dienden te schrijven wat de bezetter wilde en journalisten die niet gehoorzaamden kregen een beroepsverbod. Hoewel Lou de Jong liever een krachtigere verzetshouding gezien had, erkende hij dat kranten in de eerste plaats commerciële ondernemingen waren, die aan het begin van de bezetting hoopten door in de pas te lopen met de nieuwe machthebbers hun bedrijven en de daarbij behorende werkgelegenheid en geïnvesteerde kapitalen te redden. Hij merkte echter op dat dit uiteindelijk niet de 'persreorganisatie' van 1941 voorkomen heeft.⁵¹ Een aantal kranten werd opgeheven. Journalisten werden verplicht lid te worden van het Persgilde. Wie niet lid was, mocht het beroep van journalist niet beoefenen. Dissidente journalisten mochten niet lid worden of hun lidmaatschap werd later opgeheven.

---

⁴⁷ Ongedateerd proces-verbaal Spaan, aangetroffen in Telegraafarchief, doos G9.

⁴⁸ De Jong, *Koninkrijk 4* (tweede helft), 632

⁴⁹ Vos, *Niet voor publicatie*, 64.

⁵⁰ De Jong, *Koninkrijk 4* (tweede helft), 638-639

⁵¹ De Jong, *Koninkrijk 5* (eerste helft), 294. Vos schrijft dat de enige drie kranten die na de capitulatie niet meer verschenen, dit deden om zakelijke redenen en niet uit principe. *Niet voor publicatie*, 53-54.

Vanwege haar grote verspreiding – een kleine half miljoen huishoudens - kon *De Telegraaf* zich vanaf het begin verheugen in de bijzondere belangstelling van de nieuwe machthebbers.⁵²

De Telegraaf: 'bovengronds verzet'

In de eerste maanden van de bezetting wist *De Telegraaf* zich nog geen houding te geven. Navraag bij bestuurlijke kringen in Den Haag had weinig meer opgeleverd dan de instructie dat 'het gewone leven zijn gang moest gaan' en het advies 'probeer er van te maken wat je kunt'.⁵³ Voorlopig richtte *De Telegraaf* zich op wat zij altijd al deed: jagen op nieuws. Aangezien *De Telegraaf* niet gebonden was aan een politieke of religieuze levensbeschouwing, betekende dit weinig verandering in haar wijze van verslag geven. Gewoon de dagelijkse gebeurtenissen verslaan en niks schrijven wat de Duitsers voor het hoofd zou kunnen stoten, was het devies. Wolf wijst erop dat in 1940 de journalistieke mores anders waren: aanblijven was de norm. Stoppen als journalist zou juist een vorm van verraad zijn. Journalistiek was dienstbaar aan de politiek, voor de persoonlijke verantwoordelijkheid van de journalist was geen ruimte.⁵⁴ Gewoon doorgaan was het motto.

'Gewoon' was een betrekkelijk begrip. Op 24 augustus werd het Verbond van Nederlandsche Journalisten (VNJ) opgericht, een nationaalsocialistische tegenhanger van de Nederlandsche Journalistenkring. Aanvankelijk presenteerde het zich als een beroepsregister met gunstige salarisregeling en sociale voorwaarde. Desondanks werden de meeste Telegraafjournalisten pas lid op 19 november, een dag voor de aangekondigde ledenstop van het Verbond. De oude NJK is dan al op een zijspoor gezet en zou zich enkele dagen later opheffen. De hoofdredactie had zich geen voorstander getoond van de nieuwe organisatie. Iets meer dan tien redacteuren zouden pas lid worden op 3 mei 1941. Op die datum zou het Journalistenbesluit in werking treden. Vanaf dat moment mochten alleen geregistreerde journalisten hun beroep nog uitoefenen. Tot de groep die pas op het allerlaatste moment lid werd behoorden hoofdredacteur Goedemans en Jan Spaan.⁵⁵

---

⁵² Vos, *Niet voor publicatie*, 260

⁵³ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 240.

¹⁵ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 245. Zij verwijst in een noot naar Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*. (Amsterdam, 2004), p. 237. Waarbij vermeld: zie ook pp 217-254.

⁵⁵ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 247.

'Bovengronds verzet'

Na de bevrijding zouden vrijwel alle verhoorde Telegraafmedewerkers tegenover de commissie voor perszuivering volhouden dat ze door aan te blijven als journalist voorkomen hadden dat hun krant vanaf het begin van de oorlog gelijkgeschakeld werd. Spaan zou daarop geen uitzondering vormen. Hij leek zelfs neer te kijken op degenen die beweerden dat de redacteurs uit principe ontslag hadden moeten nemen. Degenen die dat deden en een veilig baantje hadden gezocht, liepen geen gevaar. Degenen die aanbleven en probeerden Duitse invloeden zoveel mogelijk tegen te gaan daarentegen pleegden 'bovengronds verzet'.⁵⁶

Spaan kon het verschil tussen bovengronds en ondergronds verzet weten. Hij behoorde namelijk tot de kleine groep Telegraafredacteurs (minder dan tien op een totaal van honderd redacteurs aan het begin van de oorlog) die actief waren in de illegaliteit. Drie daarvan, naast Spaan ook Henk Kersting en M. G. Emeis⁵⁷, zouden tot aan de bevrijding in dienst blijven van *De Telegraaf*, als dekmantel voor hun verzetswerk. Hetzelfde zou de redacteur van de rubriek *Geestelijk Leven*, M. Fokkema, doen, vanwege de joodse familie die hij najaar 1942 in huis genomen had.⁵⁸

Berlijncorrespondent Jan Stoffels zou de spil worden in een netwerk dat berichten overbracht tussen mensen die in Duitsland te werk gesteld waren en geïnterneerden en hun families in Nederland. Aanvankelijk was dit alleen bestemd voor te werk gestelde Telegraafmedewerkers en hun familieleden, maar na verloop van tijd maakten meer mensen hiervan gebruik. Vanwege de toenemende werkdruk namen van 1942 tot 1944 meerdere redacteurs hieraan deel, waaronder chef buitenland J. Z. van den Berg en Jan Spaan. Via deze dienst zouden enkele mensen zelfs geprobeerd hebben om te ontsnappen en terug te keren naar Nederland.⁵⁹

De drie parlementaire redacteurs in Den Haag moesten persconferenties bijwonen van de bezetters. De berichten die niet voor publicatie bestemd, verspreidden ze in een

---

⁵⁶ Jan Spaan in een verdediging van zes kantjes aan de recherche der perscommissie, 28 februari 1946. Telegraafarchief, doos G02, map 'doos 7, map 15'.

⁵⁷ Van de vijfkoppige redactie van het illegale blaadje *Klein maar dapper* was hij de enige beroepsjournalist. Verhoor commissie voor perszuivering, 17 oktober 1946. Telegraafarchief, doos G07, map 11. Dit blad vond dat het in *Trouw* ontbrak aan sociale en sociaal-economische voorlichting en ging na de oorlog door als christelijk cultureel en sociaal blad *Nieuw Nederland*. Winkel, *Ondergrondse pers*, 130.

⁵⁸ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 247 en 288.

⁵⁹ Jan Stoffels, *Rapport terzake 'berichtendienst' van De Telegraaf ten bate van tewerkgestelden in Duitsland*, 10 september 1945. Telegraafarchief, box G02, 'map 03'; Wolf, *Geheim van De Telegraaf*. 247.

illegaal berichtenbulletin.⁶⁰ Dit hielden ze vol tot mei 1944, toen de SD hen vanwege de lekken uitsloot van de persconferenties. Vervolgens doken ze onder.⁶¹

Spaan ontplooide waarschijnlijk de meeste illegale activiteiten van al zijn collega's. Eind 1940 was hij een actief verspreider van *Bijna te laat* (een brochure tegen de Ariëerverklaring, geschreven door dr. J. Koopmans). In de herfst van 1941 hielp hij het illegale blad *Vrij Nederland* verspreiden en steunde hij tal van onderduikers. Eind 1942 kwam hij in vast contact met jhr. P. J. Six, de chef-staf van de Ordedienst. Aan die laatste gaf hij inlichtingen uit de perswereld, zodat hij die kon doorgeven aan Londen.⁶² Dit inlichtingenwerk deed hij samen met collega Henk Kersting.⁶³ Samen met Lenie Schenk was hij in 1942 een illegaal blad begonnen, *Zuiveringszout*. Aanleiding waren de eerste grote razzia's op joden in Amsterdam. Het blad verscheen onregelmatig. In 1944 veranderde de naam in *De Schildwacht* en kwam het wekelijks uit.⁶⁴ Een aantal concrete voorbeelden van zijn verzetswerk zou hij noemen in zijn verdediging voor de perscommissie, waarbij hij nadrukkelijk vermeldde dat hij dit alles niet had kunnen doen als hij niet door was blijven werken voor *De Telegraaf*.⁶⁵ Hij beëindigde zijn opsomming met het winnen van het vertrouwen van Holdert junior en Jan de Haas.

Periode Fraenkel

Het jaar 1942 zou veranderingen brengen in de burelen van *De Telegraaf*. Juni 1942 moest Jaap Goedemans ontslag nemen als hoofdredacteur. De persautoriteiten hadden hem al langer op de korrel, maar bij een bezoek aan Berlijn in mei had hij zich zo provocerend gedragen, dat zelfs Hak Holdert hem niet langer kon beschermen.⁶⁶

Holdert benoemde zijn vertrouweling, J. C. Fraenkel, tot hoofdredacteur. Wolf beschrijft hem als diplomatieker dan zijn voorganger, minder geneigd om de Duitsers voor het hoofd te stoten maar over de gehele linie principiëler.⁶⁷ Fraenkel had reden tot voorzichtigheid. Bij de Presseabteilung zat ook een nieuwe chef, Walther Dittmar, die

---

⁶⁰ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 247

⁶¹ Ibidem, 288. Hun namen waren J.C. de Wit, Frits ter Woort en Piet van 't Veer.

⁶² De Jong, *Koninkrijk*, 5, eerste deel, p. 321

⁶³ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 283.

⁶⁴ Lydia Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945* (Den Haag, 1954; gebruikt uitgave 1989), 221 en 334.

⁶⁵ Jan Spaan aan de recherche der perscommissie, 28 februari 1946. Telegraafarchief, doos G02.

⁶⁶ Voor het hoofdredacteurschap van Goedemans van mei 1940 tot juni 1942, zie Vos, *Niet voor publicatie*, 239-246 en Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 257-274.

⁶⁷ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 276

moeilijker om de tuin te leiden zou zijn dan zijn voorganger.⁶⁸ Maar de grootste dreiging kwam van binnenuit. In 1942 had Hak zijn enige zoon, Henri Holdert jr, bijgenaamd 'Hakkie' benoemd tot directeur. Vader en zoon hadden geen goede verhouding. Hak leek zijn zoon in ieder geval nooit serieus als mogelijke opvolger beschouwd te hebben. Hakkie had eerder voor de technische dienst van *De Telegraaf* gewerkt, maar nooit verantwoordelijke taken gekregen van zijn vader. Hakkie was aanhanger van het nationaal-socialisme en had als SS'er gevochten in het oosten. Na een maandenlang verblijf in een lazaret als gevolg van verwondingen was hij teruggehaald naar Nederland. Hak heeft niet onthuld waarom hij zijn zoon bij de krant plaatste. Was dit onderdeel van zijn 'geniale spel', om de NSB en de Duitsers verder van zijn krant te houden? Of een daad van vaderliefde om te voorkomen dat zijn zoon terug naar het front zou gaan?⁶⁹

Fraenkel concludeerde al snel dat het hem niet zou lukken om de krant te leiden als hij regelmatig met autoriteiten moest overleggen. Zonder overleg met Hak (geheel tegen de gewoonte van Fraenkel, die een slaafse bewondering voor zijn broodheer had) benoemde hij op 27 september Spaan tot redactiesecretaris. Spaan zou het dagelijkse redactiewerk op zich nemen en het aanspreekpunt zijn voor de redacteuren, zodat Fraenkel zijn handen vrij had voor de autoriteiten.⁷⁰ Spaan ging akkoord op voorwaarde dat hij geen verantwoordelijkheid hoefde te dragen voor de inhoud van de krant.⁷¹ Aangezien Fraenkel zich in 1937 tot het rooms-katholicisme had bekeerd, kreeg *De Telegraaf* voor het eerst in haar bestaan een gelovige tandem aan het roer. Over Hak werden de twee het niet eens, Spaan deelde Fraenkels bewondering niet.⁷² Spaans religieuze overtuiging bleek geen probleem voor de redactieleden, hij werd al snel aanvaard als de informele hoofdredacteur.⁷³

De twee zouden steeds meer tijd kwijt zijn aan zaken die eigenlijk niet tot de dagelijkse werkzaamheden van krantenleiders zouden behoren. Hakkie probeerde de krant langzaam om te buigen tot een spreekbuis voor zijn politieke overtuiging. Vanaf december 1942 ging hij onwelwillende werknemers aangeven bij de Arbeitseinsatz, waardoor Fraenkel

---

⁶⁸ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 276.

⁶⁹ Vos suggereert dat Hak Holdert zijn vrouw ter wille was, die bezorgd was om haar zoon toen die naar het oostfront vertrok. *Niet voor publicatie*, 238. Mulder en Koedijk denken dat het was om de Duitsers op afstand te houden. *Léés die krant*, 31. Wolf geeft geen verklaring. Haar beschrijving van de benoeming van Hakkie tot directeur wijst het meest in de richting van vaderliefde, maar dat is mijn interpretatie van haar woorden. *Geheim van De Telegraaf*, 255-256.

⁷⁰ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 279

⁷¹ Jan Spaan, verhoor perscommissie 16 maart 1946

⁷² Wolf, *Geheim van de Telegraaf*,

⁷³ *Ibidem*, 279. Zie van die pagina ook noot 271

en Spaan alles in het werk moesten stellen om hun redacteuren te behouden. Daarnaast probeerde Hak geestverwanten bij de krant te krijgen. Een daarvan, H.J.J. Marinus (schreef zijn stukken onder het pseudoniem 'HAMA'), werd na een half jaar alweer ontslagen door Hak, maar journalist Marius de Haas bleef in dienst. Fraenkel had hem onder de hoede van Spaan geplaatst, om hem in de gaten te houden.⁷⁴ Toen Hak lucht kreeg van mogelijke illegale verspreiding van informatie door Telegraafwerknemers, eiste hij inzage in alle correspondentie voor deze bij de redacteuren kwam. Dit ging Spaan te ver, 4 maart 1944 wil hij ontslag nemen. Hij krijgt niet alleen steun van alle redactiechefs, maar ook uit onverwachte hoek: de collaborerende hoofdredacteur van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, Johan Huyts, tevens leider van het nazistische Persgilde. Hij wees op het Persbesluit van 1942, waarin stond dat de directie van een krant zich niet mocht bemoeien met de redactie.⁷⁵

Zijn drukke bezigheden voor *De Telegraaf* en de illegaliteit weerhielden hem er niet van om actief te blijven in commissies en bijbelkringen van de Hervormde Kerk in Amsterdam.⁷⁶ Daarnaast bleven hij en Lenie Schenk bezig met *Hervormd Amsterdam*. Met steun van Henk van Randwijk en van de voorzitter van de Amsterdamse hervormde kerkenraad, die het op de lijst van kerkbladen plaatste die als mededelingenblad van de hervormde kerk mochten blijven verschijnen.⁷⁷

Onderhandelaar met VN en Het Parool

Na het overlijden van Hak in juli 1944 was het een tijd onduidelijk wie de leiding van de krant zou krijgen. Hakkie deelde zijn erfenis met zijn drie zussen, die niet moesten hebben van zijn politieke ideeën. Zijn oom Eddy had als directeur nog invloed en probeerde zijn neefje in toom te houden. Daar stond tegenover dat Hakkie al directeur was en de steun had van de bezetters, dus het was mogelijk een kwestie van tijd voor hij de krant in handen kreeg.

De Nederlandse regering in ballingschap had via Radio Oranje laten weten dat na de oorlog kranten die voor 1 januari 1943 de uitgave gestaakt hadden direct weer mochten verschijnen, maar dat andere kranten verboden zouden worden totdat ze gezuiverd waren

---

⁷⁴ Voor de perszuivering zou Spaan verklaren dat De Haas een dankbare bron van inlichtingen had gevormd. Hij was overigens mild in zijn oordeel: hij beschouwde hem niet als verdorven, maar als een misleide jongeman. Getuigenis Spaan bij Raad van Beroep Perszuivering, 19 Oktober 1948. Telegraafarchief, doos G14.

⁷⁵ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 282-284;

⁷⁶ Jan Spaan in brief aan de recherche der perscommissie, 28 februari 1946. Telegraafarchief, doos G02.

⁷⁷ Michiel van Diggelen, *Een blad om van te houden*, 35.

door een perscommissie. Dit was een domper voor de werknemers van *De Telegraaf*. Eddy Holdert besloot zijn zaak te bepleiten bij vertegenwoordigers van de illegale pers. Spaan had daarmee contacten en werd onderhandelaar voor *De Telegraaf*.⁷⁸ September 1944 spraken zijn enkele malen af met Jan Meijer van *Het Parool* en Henk van Randwijk van *Vrij Nederland*.⁷⁹ Eddy Holdert erkende dat de Telegraafpersen na de bevrijding de eerste tijd niet in bedrijf zouden zijn en was bereid deze te laten gebruiken door *Het Parool* en *Vrij Nederland (VN)*, die na de oorlog bovengronds door wilden gaan als respectievelijk dagblad en weekblad. In ruil daarvoor vroeg hij steun van de gewezen verzetsbladen voor een doorstart van *De Telegraaf* na de bevrijding. Spaan voerde harde onderhandelingen, misschien te hard, want Meijer en Van Randwijk ergerden zich aan zijn 'zuigende pogingen' om 'hen voor het karretje van *De Telegraaf* te spannen'. Spaan op zijn beurt herkende zich niet in de wijze waarop de illegale kranten *De Telegraaf* omschreven. Van Randwijk sprak hij hierop aan als geloofsgenoot:

*"Dan zeg ik: mag U er eigenlijk als Christen bezwaar tegen hebben, dat dit eerlijk gezegd wordt? Ik begrijp volkomen uw standpunt over de leugenpers, en ook dat U dit handhaaft. Maar ik zou het persoonlijk zeer grievend vinden, als u een aanval zou beginnen op De Telegraaf"*⁸⁰

Met een aantal redactieleden van VN deelde Spaan nog een religieuze overtuiging en had hij samengewerkt in het verzet, maar met *Het Parool* was alles behalve sprake van vriendschappelijke verhoudingen. Voor *Het Parool* symboliseerde het Holdertconcern alles wat volgens hen niet gedeugd had aan de krantenbedrijven ('papagaaienpers' die alles schreven om in bedrijf te kunnen blijven) en daarnaast was er de angst dat voor een persoonlijke wraakactie van Gerrit Jan van Heuven Goedhart, in 1933 door Holdert ontslagen als hoofdredacteur. Bij de tweede bijeenkomst bracht hij dit ter sprake:

---

⁷⁸ Een medewerker van *Vrij Nederland*, de dichter Jan H. de Groot, kende Spaan via kerkelijk werk. Zij regelden de eerste afspraak. Mulder en Koedijk, *Lés die krant*, 32.

⁷⁹ Wolf beschrijft deze onderhandelingen vanuit het oogpunt van *De Telegraaf*. Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 301-302. Hoe *Het Parool* dit beleefde, is te lezen in De Keizer, *Verzetsblad in oorlogstijd*, 502-505; Mulder en Koedijk, *Lés die krant*, 32-34 en Corduwener, J., *Riemen om de kin!*, 387. De zienswijze van *Vrij Nederland* staat eveneens in Mulder en Koedijk, *Lés die krant*, 32-33. Detail: in deze boeken bestaat verschil van mening over het aantal bijeenkomsten dat plaatsgevonden heeft, variërend van minimaal twee tot maximaal vier ontmoetingen. In de biografie die Mulder en Koedijk over Van Randwijk schreven, zijn deze onderhandelingen weggelaten.

⁸⁰ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 301.

“Nu heb ik het griezelige gevoel, dat wij door Het Parool in huis te halen, het paard van Troje binnenhalen”⁸¹

Van Randwijk en Meijer hadden op hun beurt moeite met Spaans eis dat in de eerste bovengrondse edities van *Vrij Nederland* en *Het Parool* de medewerking van *De Telegraaf* bij het drukken vermeld zou worden. Wanneer Spaan begrip vraagt voor de moeilijke omstandigheden waaronder *De Telegraaf*-journalisten hebben moeten werken, reageert Meijer verontwaardigd:

“Er zijn enkel menschen verantwoordelijk die zelf dingen geschreven hebben die landsverraderlijk zijn of die dergelijke zaken hebben laten opnemen. U verwacht toch niet, dat wij de dingen die wij vier jaar lang hebben geschreven en waarvoor zoovelen van ons zijn terecht gesteld zullen gaan verwaarlozen?”⁸²

Uiteindelijk werd een afspraak gemaakt, maar die beviel *VN* en *Het Parool* niet. De beide bladen hadden immers ongewenste concessies moeten doen om de persen van *De Telegraaf* te mogen gebruiken. *Vrij Nederland* koos ervoor om het eigen blad te blijven drukken bij hun vertrouwde uitgever, Dico.⁸³ *Het Parool* maakte dankbaar gebruik van het telegram dat 28 oktober arriveerde vanuit Londen, waarin stond dat illegale bladen die na de oorlog wilden blijven verschijnen, de drukpersen van kranten met een verschijningsverbod konden vorderen. Zij lieten *De Telegraaf* weten dat de eerdere besprekingen en toezeggingen als niet gevoerd en gedaan beschouwd werden.⁸⁴

In deze periode had Spaan nog iets te regelen. Hij en Schenk lieten *Hervormd Nederland* in Utrecht drukken, maar vanwege de spoorwegstaking die in september begonnen was, moesten ze een ander bedrijf zoeken. Ze vonden onderdak bij drukkerij S. P. J. Bakker in Amsterdam, die ook *Vrij Nederland* en *Trouw* drukte. De *Sicherheidsdienst* viel echter 29 januari 1945 deze drukkerij binnen. Volgens Lenie Schenk was het bureau van *Hervormd Nederland* aan de Nieuwezijds Voorburgwal ook een tijd de plek waar *Vrij Nederland* gemaakt werd en waar de Ordedienst een dependance had gehad.⁸⁵

---

⁸¹ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 301; De Keizer, *Verzetsblad in oorlogstijd*, 503; Corduwener, *Riemen om de kin!*, 387

⁸² Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 302.

⁸³ Mulder en Koedijk, *Léés die krant*, 33

⁸⁴ De Keizer, *Verzetsblad in oorlogstijd*, 505

⁸⁵ Van Diggelen, *Blad om van te houden*, 35.

'Elastische terugtocht'⁸⁶

Op 6 oktober 1944 nam Fraenkel ontslag bij *De Telegraaf*. De last was hem te zwaar geworden. In 1943 was zijn zoon wegens illegaal werk enkele weken gevangen gezet.⁸⁷ Nu weigerde hij een artikel te plaatsen waarin de spoorwegstaking veroordeeld werd. Hakkie accepteerde zijn ontslag.

Nu was de maat voor de redacteuren vol. Het liefst namen zij allemaal tegelijk ontslag. Spaan stelde echter een 'elastische terugtocht' voor: wanneer men verspreid over enkele maanden een voor een ontslag nam, was de kans dat Hakkie iedereen zou opgeven voor te werk stelling in Duitsland kleiner. Hij bleef zelf aan, om deze terugtocht te coördineren en om zijn inlichtingenwerk voort te kunnen zetten.⁸⁸

Zijn dubbele rol als vertrouwensman voor alle redacteuren (inclusief NSB'er De Haas) en verbindingsman voor het verzet had hij goed verborgen weten te houden. Zowel Hakkie als Dittmar droegen hem voor als nieuwe hoofdredacteur. Dit weigerde hij beleefd. In overleg met Eddy Holdert verliet hij de redactie voor een plek bij de administratieafdeling. Een laatste daad als redactiesecretaris was tekenaar Marten Toonder overhalen om zijn strip *Tom Poes*, die nog steeds in *De Telegraaf* verscheen, te staken.⁸⁹

Vanaf dat moment richtte Spaan zich op de toekomst. Wat zou er van *De Telegraaf* worden na de bevrijding? Hij en Eddy Holdert werkten hierbij nauw samen. Holdert benoemde hem in januari tot waarnemend directeur van NV Uitgeverij Elsevier.⁹⁰ De laatste wilde het levenswerk van zijn broer niet kapot gemaakt zien worden door zijn neef. Spaan ging het om hem en zijn collega's, die graag wilden blijven werken voor 'hun' krant. Eddy Holdert mocht hij, zijn oudere broer niet. Die had Hakkie in de gelegenheid gesteld invloed te krijgen op de krant en was dus net zo goed een collaborateur. In de toekomst zou het bij de krant meer om de belangen van de werknemers moeten gaan dan om die van de eigenaren.⁹¹

---

⁸⁶ Deze term is nergens op schrift gesteld, maar werd na de oorlog bij de verhoren door de perszuivering door alle redacteuren gebruikt. Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, noot 349 van p. 289

⁸⁷ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 284

⁸⁸ Ibidem, 289

⁸⁹ Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 291-292

⁹⁰ Ibidem, 303.

⁹¹ Verhoor Spaan door Bureau Perszuivering, 19 januari 1946. Telegraafarchief, doos G9. Spaan in brief aan de recherche der perscommissie, 28 februari 1946. Telegraafarchief, doos G02, map 'doos7, map 15'. Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 306.

Voorlopig was het eerst zaak om de krant na de bevrijding weer uit te mogen brengen. Een gelegenheid hiervoor diende zich aan oktober 1944, toen G. E. (Gerard) van Walsum contact opnam. Deze was in de jaren dertig lid geworden van de Christelijk-Historische Unie (CHU) en had voor de aan die partij gelieerde krant *De Nederlander* gewerkt. Van Walsum, aanhanger van de in hoofdstuk 1 geschetste progressieve hervormingsbeweging binnen de Hervormde Kerk, was al in zijn studententijd overtuigd geraakt dat het Nederlandse partijstelsel niet goed functioneerde. Het veel-partijenstelsel kon beter plaats maken voor een tweepartijenstelsel zoals in Engeland, waar de progressieve en de conservatieve partij elkaar in een democratisch evenwicht hielden. Hij zou in dat geval lid worden van de progressieve partij. In ieder geval de christelijke partijen dienden te verdwijnen, omdat die maar voor onnodige verdeeldheid zorgden.⁹²

Van Walsum nam aan dat de bevrijding sowieso een keerpunt in de Nederlandse samenleving teweeg zou brengen. Het leek hem zaak hieraan bij te dragen. Een landelijke krant zou zijn ideeën bekend kunnen maken bij het grote publiek. Deze krant zou zowel progressief als christelijk zijn. Spaan was beide en had hier wel oren na. Spaan stelde Van Walsum voor aan Eddy Holdert, die zijn medewerking verleende. Van Walsum slaagde er echter niet in het geld voor zijn project bij elkaar te krijgen. Daarnaast liet de Perscommissie van F. M. van Asbeck weten dat de bestaande kranten al na een verplichte pauze van zeven dagen terug moeten kunnen terugkeren. De animo van *De Telegraaf* om akkoord te gaan met de deal zou hierdoor af kunnen nemen.⁹³

Later dat voorjaar kwam een tweede kans. D.U Stikker, bankier en Heineken-directeur, vond een tweepartijenstelsel eveneens beter dan het vooroorlogse. Hoewel hij zelf liberaal was en later lid zou worden van de VVD, wilde hij een krant die gedachten zou uitdragen zoals die van de Britse Labourpartij. Hij wilde hiervan directeur zijn en zocht een hoofdredacteur. Spaan bedacht dat Van Walsum een goede hoofdredacteur kon zijn, maar geen geld had. Hij bracht Holdert, Van Walsum en Stikker met elkaar in contact. Holdert ging akkoord, mits Jaap Goedemans hoofdredacteur zou worden. Uiteindelijk werd beslist dat de progressief christelijke Telegraaf een driekoppige hoofdredactie zou krijgen, Goedemans van Walsum en P. A. C. Van Lith (eerder verslaggever koloniale zaken van *De Telegraaf*). Van

---

⁹² Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 71-71, 164-168, 201-204; Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 302-303. Hij werd in 1946 lid van de PvdA, waarvoor hij in Delft en Rotterdam burgemeester is geweest in Delft en Rotterdam.

⁹³ Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 186-190; Vos, *Niet voor publicatie*, 379-380; Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 303.

Asbeck liet echter 2 mei weten dat 'de opperbaas'⁹⁴ de dag daarvoor met de commissie heeft besloten dat Van Walsum zich niet aan Stickers plannen mag verbinden.⁹⁵

Samenvatting

De bezettingstijd was voor *De Telegraaf* net zo'n grote beproeving als voor de rest van Nederland. De medewerkers probeerden de oorlog zo ongeschonden mogelijk door te komen, waarbij zij gehandicapt waren door het overlijden van Hak Holdert en de toenemende invloed van zijn collaborerende zoon. Voor Spaan moet deze periode nog zwaarder geweest zijn, aangezien hij van september 1942 tot oktober 1944 dagelijks met Hakkie te maken had. Het laatste halve jaar, toen *De Telegraaf* feitelijk een SS-krant was geworden, moeten helemaal een kwelling geweest zijn.

Professioneel was deze periode echter niet geheel ongunstig voor hem. Van een journalist was hij geleidelijk aan veranderd in iemand die kranten kon leiden. Hij had steeds meer verantwoordelijkheden gekregen en hij had contacten gelegd (Van Randwijk, Van Walsum). Hij was zich meer betrokken gaan voelen bij zijn krant en spande zich in om deze na de oorlog weer te laten verschijnen. Helaas voor hem mislukten zijn pogingen om dit te verwezenlijken. Na de oorlog zouden andere nieuwe teleurstellingen volgen.

---

⁹⁴ Wie de 'opperbaas' was, werd niet vermeld. Wieten noemt enkele namen, maar weet het niet zeker. Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, p 194 noot 154. Wolf stelt dat het Bosch van Rosenthal was, op verzoek van Van Heuven Goedhart. Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 305-306.

⁹⁵ Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 192-194; Vos, *Niet voor publicatie*, 380; Wolf, *Geheim van De Telegraaf*, 303-305

Hoofdstuk 3 “Juliaan den afvallige”⁹⁶. De jaren van perszuivering, 1945-1949

De eerste vier jaren na de oorlog waren voor de medewerkers van *De Telegraaf* onaangenaam. Tegenover de vreugde van de bevrijding stond onvrede over het feit dat hun krant voor de commissie voor perszuivering moest verschijnen. Tot dit proces achter de rug zou zijn, mocht de krant niet verschijnen. Individuele redacteuren konden niet eens solliciteren zolang zij geen certificaat van geen bezwaar ontvangen hadden.

Voor Spaan was het nog moeilijker te verteren, aangezien hij actief was geweest in de illegaliteit en verwacht had vrijgesteld te worden van de zuiveringsprocedure. Deze periode was dubbel tragisch voor hem, want hij raakte verwijderd van zijn voormalige collega's. In de privésfeer zat ook teleurstelling: hij verloor *Hervormd Nederland*.

In dit hoofdstuk wordt gezocht naar het moment en de oorzaak van het ontstaan van de kloof tussen Spaan en *De Telegraaf*. Een breuk die mogelijk beslissender geweest kan zijn voor zijn latere verbittering dan het stigma dat hij als voormalig Telegraafmedewerker meende te hebben. Om die reden zullen zijn werkzaamheden vanaf januari 1947 pas in het volgende hoofdstuk besproken worden. In dit hoofdstuk gaat het om hem en *De Telegraaf*, waarbij eerst zijn werk als directeur van N.V. Elsevier beschreven wordt, daarna de perszuiveringsprocedure en aan het eind zijn afscheid van *Hervormd Nederland*.

Directeur N. V. Elsevier. Het Parool trekt in bij De Telegraaf

Na de bevrijding mocht *De Telegraaf* voorlopig niet meer verschijnen. In 1943 had de naar Londen uitgeweken Nederlandse regering het *Tijdelijk Persbesluit* genomen. Dit hield in dat alle kranten die na 1943 waren blijven verschijnen verboden zouden worden. Een commissie voor perszuivering zou de eigenaren en de medewerkers beoordelen op hun handelswijze in de oorlog. De journalisten van *De Telegraaf* zouden voorlopig zonder werk zitten.

De persen van *De Telegraaf* niet. Het College van Vertrouwensmannen had namelijk beschikt dat de illegale bladen die na de bezetting hun werkzaamheden voort wilden zetten de drukkerijenpersen van de dan inactieve legale kranten konden vorderen. De medewerkers van *Het Parool* hoefden niet lang na te denken van welke krant: ze zetten *De*

---

⁹⁶ Zo werd Spaan volgens hemzelf gezien door zijn voormalige Telegraaf-collega's na de eerste ronde van de perszuivering. Brief van Spaan aan Wim van Norden, 18 november 1946. IISG, archief Wim van Norden, map 105. Zeer waarschijnlijk vergeleek Spaan zichzelf met Julianus II de Afvallige (361-363), de enige Romeinse keizer na Constantijn de Grote die, vergeefs, probeerde de dominantie van het christendom ongedaan te maken.

Telegraaf boven aan hun lijst.⁹⁷ Al in maart 1945 nam Jan Meijer hierover contact op met Spaan. Die zegde zijn medewerking toe, maar wees Meijer erop dat *Het Parool* de partij was die zich teruggetrokken had uit een eerdere overeenkomst met *De Telegraaf*.⁹⁸

Op verzoek van Eddy Holdert was Spaan begin 1945 waarnemend directeur geworden van *De Telegraaf*.⁹⁹ Daardoor was hij verantwoordelijk voor het beheer van vastgoed en drukmateriaal van het Telegraafconcern en dus degene die 6 mei 1945 de deuren van het *Telegraaf*-gebouw aan de Nieuwezijds Voorburgwal moest openen voor de medewerkers van *Het Parool*.¹⁰⁰

Vooraf waren de zenuwen gespannen: ze waren bang dat in het gebouw SS'ers zouden zitten. Gerard Mulder heeft dit op verschillende manieren beschreven. Spaan en een gewapende Jan Meijer openden de deur. Terwijl een ploeg van *Het Parool* naar boven liep, kwam een eveneens gewapende groep mannen naar beneden. Het waren de bazen van het zojuist door omstandigheden opgedoekte *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* (dat kantoor hield in het Telegraafgebouw), Zij waren in gezelschap van Hakkie Holdert en Cees van der Heyden, redacteur van *Nieuws van de Dag* (allebei lid van de SS). "Exact op het moment dat de hoopvolle toekomst via de voordeur binnenkwam, verliet het kwalijke verleden het gebouw via de expeditie-uitgang".¹⁰¹

De andere variant spreekt de eerste tegen. Zondag 6 mei liep en fietste een groepje *Parool*-mensen in een druilerige regen naar het adres Nieuwezijds Voorburgwal 117. Daar, op minder dan een steenworp afstand van *De Telegraaf*, woonde sinds enige maanden de vriendin van *Telegraaf*-vertegenwoordiger Spaan, M. G. Schenk.¹⁰² Schenk had haar woning als verzamelplaats beschikbaar gesteld en dat was maar goed ook, want het gezelschap moest nog uren wachten. Eerst diende een afdeling van de Binnenlandse Strijdkrachten te worden opgetrommeld voor het geval het gebouw vol gewapende *SS-ers* zat. Toen Spaan uiteindelijk de etages van het *Telegraaf*-gebouw inspecteerde, trof hij alleen directeur Hakkie Holdert, die ergens lag te slapen, *Telegraaf*-hoofdredacteur Cees van der Heijden en

---

⁹⁷ De Keizer, *Frans Goedhart.*, 139

⁹⁸ Mulder en Koedijk, *Lées die krant*, 35

⁹⁹ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 303.

¹⁰⁰ Mulder en Koedijk, *Lées die krant*, 42-43; De Keizer, *Frans Goedhart*, 141

¹⁰¹ Gerard Mulder, *Het vrije woord. De illegale pers in Nederland 1940 – 1945.* (1990), 111

¹⁰² Aldus Mulder en Koedijk. Volgens een ander boek woonde Schenk hier al vanaf 1 januari 1934. Van Diggelen, *Een blad om van te houden* (Den Haag, 1995), 39. Dit lijkt mij aanemelijker, aangezien Hebe Kohlbrugge, na haar terugkeer uit Ravensbruck januari 1945, aan de Nieuwezijd Voorburgwal haar bij Schenk ondergedoken zus Hanna opgezocht heeft. Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 53

hoofdredacteur A. F. Eickhoff van de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*. Het drietal verliet het gebouw via de expeditie-ingang, net op het moment dat de door Spaan opgehaalde *Parool*-delegatie door de voordeur naar binnen zou gaan.¹⁰³

De tweede versie wordt ondersteund door Madelon de Keizer. Haar boek verschilt op details van Mulder en Koedijk. Zo noemt zij Cees van der Heijden niet en stond volgens haar Jan Meijer volgens afspraak te wachten op Spaan voor de ingang van het *Telegraaf*-gebouw.¹⁰⁴ Volgens de noten heeft zij hier gebruik gemaakt van de verslagen van Spaan en Schenk, maar ook van beschrijvingen door Wim van Norden en G. J. M. van het Reve.¹⁰⁵ Wanneer medewerkers van zowel *De Telegraaf* als *Het Parool*, kranten die over heel veel zaken van mening verschillen, hetzelfde verhaal bevestigen, lijkt mij dat de ware toedracht.¹⁰⁶

Per 8 mei was hij door Eddy Holdert benoemd tot waarnemend directeur van NV *Drukkerij Elsevier*.¹⁰⁷ Als directeur van de uitgeverij waar *Het Parool* gedrukt werd, was hij feitelijk de contactpersoon tussen die krant en de typografen van *De Telegraaf*. Nog diezelfde dag riep hij het voltallige drukkerijpersoneel bijeen voor "een dringend beroep (...) tot royale en loyale medewerking aan de wensen van *Het Parool*", conform in de oorlog gemaakte afspraken.¹⁰⁸ De typografen gingen hiermee akkoord.

Op 14 mei 1945 ontmoette Spaan in het Telegraafgebouw een oude bekende, de zojuist uit Engeland teruggekeerde Gerrit Jan van Heuven Goedhart. Deze begroette Spaan niet allerhartelijkst: "Het zal wel jouw bedoeling zijn, *Het Parool* zo snel mogelijk te vermoorden".¹⁰⁹

Al snel werd het gebouw een heuse duiventil. Naast *Het Parool* werd hier vanaf juni ook *De Volkskrant* gedrukt en vanaf 1 augustus *Trouw*.¹¹⁰ De redactie van *Het Parool* werkte op de tweede verdieping van de Telegraafburcht, de redactie van *Trouw* kreeg de derde verdieping. Op de derde verdieping kwamen echter al een paar maanden dagelijks de

---

¹⁰³ Mulder en Koedijk, *Lées die krant*, 42; Wolf, *Geheim van de Telegraaf*,

¹⁰⁴ Madelon de Keizer, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd* (Amsterdam, 1991), 533

¹⁰⁵ Ibidem, noten 4-6 van p. 533

¹⁰⁶ Mariëtte Wolf beschrijft de overdracht niet in *Het geheim van de Telegraaf*. Wel de onderhandelingen door Spaan met de illegaliteit vooraf aan de bevrijding en zijn optreden op 8 mei, maar niet zijn optreden op 6 mei.

¹⁰⁷ Ibidem, 308; Eddy Holdert aan Jan Spaan, 8 mei 1945 (Telegraaf-archief, G-dozen, dossier Jan Spaan)

¹⁰⁸ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 308; De Keizer, *Frans Goedhart*, 147, Mulder en Koedijk, *Lées die krant*, 48.

¹⁰⁹ Mulder en Koedijk, *Lées die krant*, 49; Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 301; brief van Spaan aan van Norden, 8 november 1949

¹¹⁰ *Trouw* en *De Volkskrant* stuurden Spaan 15 maart 1946 verklaringen dat hij hen in deze periode goed van dienst geweest is. Telegraafarchief, doos G09.

werkloze Telegraafredacteuren bijeen. De verdere inkrimping van hun ruimte leidde tot een storm van protest. Tijdens een inderhaast belegde personeelsbijeenkomst probeerde Spaan tevergeefs het onvermijdelijke van deze maatregel toe te lichten.¹¹¹

Het was een van Spaans laatste daden als waarnemend directeur. Het Militair Gezag had beslag genomen op Hakkies bezittingen. Hij was voor een kwart eigenaar van het gehele Telegraaf-concern, waardoor de overheid mede-eigenaar werd van NV Drukkerij Elsevier. Op verzoek van Eddy Holdert bleef Spaan aan tot 1 augustus om de beheerder namens de staat, de Amsterdamse advocaat H. Westermann, in te werken.¹¹²

Zijn korte termijn als waarnemend directeur had voor hem goede en slechte gevolgen. In die periode maakte hij zich verdienstelijk voor de gastbladen en het opende waarschijnlijk voor hem de mogelijkheid om april 1947 in dienst te treden bij N.V. De Nieuwe Pers, de stichting die *Het Parool* en de nevenbladen daarvan beheerde. Daar staat tegenover dat hij niet, zoals zijn voormalige collega's, vanaf de bevrijding dagelijks, later tweewekelijks, in de rij moest staan om te stempelen voor zijn wachtgeld. Dit werd door hen als een vernedering ervaren, niet in de laatste plaats omdat hun stempellokaal gevestigd was in het *Telegraaf*-gebouw, waar nu journalisten van vroegere ondergrondse kranten aan 'hun' bureaus zaten.¹¹³ Dit zal de onderlinge saamhorigheid van de Telegraafredacteuren versterkt hebben, maar het verbroederingsproces ging aan Spaan voorbij. Zijn taak was het om alle gebruikers van het pand tevreden te houden. Daarbij hield hij de belangen van zijn eerdere collega's ook in het oog. Zo drong hij aan op uitbetaling van wachtgeld aan ondergedoken collega's.¹¹⁴ Maar het betekende mogelijk dat hij minder bij de groep ging horen.

Door zijn waarnemende functie had hij in mei toegang tot een kluis in de directiekamer. Hierin bevond zich directiecorrespondentie, die niet in het voordeel uitpakte van Hak en Hakkie Holdert. Daarnaast vond hij hier een brief die voormalig hoofdredacteur Goedemans na zijn gedwongen ontslag geschreven had aan de Duitse persautoriteit en een kwitantie van f 10.000 aan het Nederlandsch Legioen. Spaan ergerde zich al aan de naoorlogse pose van Goedemans als held en martelaar en vanwege zijn houding als hoofdredacteur zonder krant in het Telegraafgebouw. Spaan besloot afschriften van de

---

¹¹¹ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 308-309.

¹¹² Ibidem, 309, Mulder en Koedijk, *Léés die krant*, 63.

¹¹³ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 313

¹¹⁴ Brief van Spaan aan Salm, 22 juni 1945. Telegraafarchief.

kwitantie en de brief te maken. De tekst van de brief verspreidde hij onder bekenden in het verzet.¹¹⁵

De verontwaardiging van Spaan over Goedemans valt te beredeneren. Spaan was degene die vanaf september 1944 meerdere pogingen had ondernomen om *De Telegraaf* door te laten gaan na de oorlog, maar deze mislukten. Het idee dat Goedemans met de eer wilde strijken, moet hem tegengestaan hebben. Belangrijker was waarschijnlijk dat Goedemans zich in zijn brief beroepen had op anti-joodse maatregelen die hij genomen had. Aangezien Spaan zich in tijdens de bezetting ingespannen had voor joodse landgenoten,¹¹⁶ moet dit hem tegen de borst gestuit zijn. Goedemans zou overigens zeggen dat deze brief geschreven was uit tactische overwegingen, zoals Metternich Napoleon naar de mond praatte om tijd te winnen.¹¹⁷ Wat hiervan waar is, is moeilijk na te gaan. Er zijn ook argumenten die in het voordeel van Goedemans pleiten.¹¹⁸ Hij ontsloeg in een vroeg stadium de joodse medewerkers van de krant, maar hield met een aantal van hen contact, waarvan hij sommigen tot de bevrijding financieel bijstond.¹¹⁹ Wellicht zou eerst een studie naar hem gedaan moeten worden, voor een definitief oordeel over hem geveld kan worden.

Goedemans zou zich in de tijd van het verschijningsverbod opwerpen als aanvoerder van de Telegraafredactie en bij de herverschijning weer hoofdredacteur worden. Spaan werd niet teruggevraagd voor *De Telegraaf*. Het is aannemelijk dat Goedemans Spaan als een judas is gaan beschouwen.

Perszuivering.

De procedure van de perszuivering verliep traag. Pas oktober 1946 vonden de publieke zittingen plaats, 2 november werden de oordelen geveld. De meeste redacteurs kregen

---

¹¹⁵ Verhoor Spaan bij de Perszuivering, 19 januari 1946. Hij herhaalde dit bij zijn verhoor door de Commissie voor Perszuivering op 18 oktober 1946. Goedemans werd die dag ook verhoord en kan dit dus met eigen oren gehoord hebben. De verhoren van Spaan, van Fraenkel en van Goedemans bevinden zich in het Telegraafarchief, doos G07, map 04.

¹¹⁶ In zijn brief aan de perscommissie van 28 februari 1946 schreef hij dat een joodse zendeling van deportatie gered had en hulp verleend aan echtgenotes van ondergedoken en gedeporteerde joden. Telegraafarchief, doos G02, map 'doos7, map 15'. Eind 1940 had hij Koopmans brochure tegen de ariërverklaring, *Bijna te laat*, helpen verspreiden. De Jong, *Koninkrijk*, boek 5, eerste helft, 321.

¹¹⁷ Notulen Telegraafvergadering 28 augustus 1946. Doos G06, Telegraafarchief., map 'dossier Spaan (doos7, map 6)'

¹¹⁸ Lou de Jong oordeelt gunstig over hem. *Koninkrijk*, boek 4, tweede helft, 630. Hij zou, net als Spaan, pas op het allerlaatste moment lid worden van het door de Duitsers verplichte Verbond Nederlandse Journalisten. Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 247.

¹¹⁹ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 244-245.

verklaringen van geen bezwaar, maar *De Telegraaf* en haar nevenblad *De Courant- Het Nieuws van de Dag* kregen verschijningsverboden op en Eddy Holdert en Goedemans beroepsverboden. Spaan kreeg een verklaring van geen bezwaar.¹²⁰

Hiermee eindigde voor *De Telegraaf* de eerste fase, waarbij alle redacteuren volgehouden hadden dat zij, door aan te blijven, voorkomen hadden dat de krant eerder dan 1944 een propagandakrant geworden zou zijn. Hierop volgde een militante tweede fase: *De Telegraaf* stelde dat hen na de bevrijding onrecht was aangedaan. Daarnaast betwistten ze de rechtmatigheid van de procedure. Was het niet erg toevallig dat de krant waarvan pand en persen gebruikt werden door voormalige verzetskranten veroordeeld werd door een commissie waarin mensen zetelden die persoonlijke en zakelijke banden hadden met diezelfde verzetskranten?¹²¹ Een tegenreactie kwam in 'zwartboek' van Henk van Randwijk, met daarin afgedrukt de tekst van de brief van Goedemans.¹²²

Januari 1949 werd de krant in beroep vrijgesproken. Het beroepsverbod van Goedemans werd niet volledig opgeheven, maar ingekort en omdat het met terugwerkende kracht inging vanaf mei 1945, kon hij weer hoofdredacteur worden bij de krant, die 12 september 1949 weer uitkwam.¹²³

Spaan hoorde in de eerste fase nog bij de krant. Augustus 1946 prijst Goedemans zijn verdiensten en die van Fraenkel in het verzet en voor de krant. Hierbij wordt vermeld dat Spaan een voorlopig certificaat van geen bezwaar had gekregen en daardoor het tijdschrift *De Kern* mocht redigeren, wat hoop gaf voor Fraenkel (en de rest van de redactie?).¹²⁴ Maart 1946 had Spaan een smeekbede verzonden aan minister Schermerhorn. Bijgevoegd zaten steunbetuigingen van verzetsstrijders die voor hem in stonden. Dit leverde hem op 27 juni niet meer op dan dit voorlopig certificaat.¹²⁵ Eerder had hij in een brief van zes kantjes zijn ongenoegen geuit over de manier waarop hij en zijn voormalige collega's behandeld werden. Volgens hem was er geen sprake van 'zuivering, maar van 'faultfinding' volgens achteraf gestelde normen. Wat hadden ze dan moeten doen? Ander werk zoeken? Veilig toekijken

---

¹²⁰ Uitspraak Commissie voor Perszuivering, 2 november 1946. Telegraafarchief, doos G07, map 04.

¹²¹ Telegraafjournalist Henk Lunshof bracht tussen 1946 en 1948 vier pamfletten uit met deze strekking, waarvan de titels vermeld staan op p. 540 van Wolf, *Geheim van de Telegraaf*. Op de voorkant van een in 1947 door *De Telegraaf* uitgebracht *Witboek* staat een opvallend Bijbelcitaat: "Gij zult niet begeren uws naasten huis" (Ex. 20:17). Telegraafarchief, doos G15.

¹²² H. M. van Randwijk, *De held en de rovers. Een zwartboek over "De Telegraaf"*, (Amsterdam, 1947, 20-23.

¹²³ Uitspraak van de Raad van Beroep voor de Perszuivering, 26 januari 1949. Telegraafarchief, doos G16.

¹²⁴ Notulen 28 augustus 1946. Telegraafarchief, doos G06, , map 'dossier Spaan (doos 7, map)

¹²⁵ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 314

hoe anderen de kolen uit het vuur haalden? Aanblijven en overname van de krant zo lang mogelijk uitstellen was een vorm van bovengronds verzet. Minder romantisch dan ondergronds verzet, maar net zo noodzakelijk.¹²⁶ Hij zou later publiekelijk verklaren dat hij zijn illegale werk niet had kunnen doen, als hij niet gelijktijdig voor *De Telegraaf* gewerkt zou hebben.¹²⁷

In zijn individuele verhoren door de perszuivering was Spaan trouw gebleven aan zijn collega's. Over Goedemans was hij op punten kritisch, maar hij noemde hem toch 'volkomen goed'.¹²⁸ Voor NSB-medewerker De Haas was hij mild: een misleide jongeman, geen schurk.¹²⁹ Eddy Holdert had een slap karakter, maar was verder goed.¹³⁰ Eddy was op de hoogte van het bestaan van de Berlijnse berichtendienst van *De Telegraaf* en stelde geld beschikbaar voor slachtoffers van de oorlog.¹³¹ De enige uitzondering waren vader en zoon Holdert. De laatste was een overtuigde nazi. Hak wist dat, maar stelde hem desondanks aan als directeur, ook al kon iedereen weten dat Hakkie de krant tot spreekbuis van zijn politieke overtuigingen zou maken. Dat maakte Hak feitelijk een collaborateur.¹³² Hak speelde volgens hem dubbelspel: hij hield zijn zoon in de zaak voor het geval de Duitsers zouden winnen en zijn broer Eddy voor het geval de Engelsen wonnen.¹³³ Maar hoe negatief Spaan ook is over Hakkie, zelfs voor hem heeft hij een goed woord over: in de hongerwinter reed hij door het land om aan voedsel voor zijn medewerkers te komen, dat hij vervolgens eerlijk verdeelde onder het personeel. Dit is overigens de enige positieve opmerking die Spaan over hem gemaakt heeft.¹³⁴

Spaan en Fraenkel waren kritischer over hun eigen optreden dan de meeste andere redacteuren. In hun verhoren, ook hun publieke, erkenden ze dat ze op sommige punten anders hadden kunnen handelen. Opvallend is dat het niet alleen Spaan was die een

---

¹²⁶ Jan Spaan in brief aan de recherche der perscommissie, 28 februari 1946. Telegraafarchief, box G02. Hij herhaalde dit bij zijn verhoor door de Commissie voor Perszuivering op 18 oktober 1946. Telegraafarchief, doos G07, map 04.

¹²⁷ Verhoor Spaan door de Commissie voor Perszuivering op 18 oktober 1946. Telegraafarchief, doos G07, map 04.

¹²⁸ Verhoor Spaan door bureau perszuivering, 16 maart 1946.

¹²⁹ Getuigenverklaring van Spaan voor de raad van Beroep voor de Perszuivering, 19 oktober 1948

¹³⁰ Verhoor Spaan door bureau perszuivering, 16 maart 1946

¹³¹ Verhoor Spaan door de Commissie voor Perszuivering op 18 oktober 1946. Telegraafarchief, doos G07, map 04.

¹³² Verhoor Spaan door bureau perszuivering, 16 maart 1946. Hij herhaalde dit bij zijn verhoor door de Commissie voor Perszuivering op 18 oktober 1946. Telegraafarchief, doos G07, map 04.

¹³³ Ongedateerd proces-verbaal Spaan, aangetroffen in Telegraafarchief, doos G9

¹³⁴ Ongedateerd proces-verbaal Spaan, aangetroffen in Telegraafarchief, doos G9

positieve getuigenis aflegde over Fraenkel: Gerrit Jan Van Heuven Goedhart, hoofdredacteur van *Het Parool*, deed dit eveneens.¹³⁵

De verhoren van Spaan waren tevens voor hem een moment om te getuigen van zijn geloof, want hij legde bewust een belofte af in plaats van de eed, die hij niet gepast vond.¹³⁶

Het is mogelijk deze kritische houding geweest die Fraenkel en Spaan hun plek bij *De Telegraaf* gekost heeft. In het *Witboek* dat *De Telegraaf* voorjaar 1947 uitbracht, werd Fraenkel nog genoemd, maar Spaan – de meest geschikte persoon om naar voren te schuiven als je de krant als verzetskrant zou proberen neer te zetten – wordt niet eens vermeld.¹³⁷ De meest aannemelijke verklaring hiervoor lijkt dat bij de publieke verhoren van oktober 1946 voor het eerst voor andere collega's duidelijk was geworden dat Spaan ook eerlijk was geweest over eventuele misstappen. Dit kon voor zijn collega's, met name Goedemans, niet op een ongelegener moment komen. Uitstoting volgde.

Verlies Hervormd Nederland

Na de bevrijding wilde de landelijke Nederlandse Hervormde Kerk, zelfbewust geworden in bezettingstijd, ook een weekblad uitgeven, *De Hervormde Kerk*. Al in 1941 was hiervoor een aparte werkgroep opgericht, *Kerk en Pers*. In 1942 en 1943 hadden de activiteiten van de werkgroep stilgelegen omdat een aantal leden gegijzeld waren, maar 20 april kwamen ze weer bijeen aan de Javastraat 100 in Den Haag. Gerard van Walsum – die later Spaan bij *De Nieuwe Nederlander* zou halen- was toen lid van Kerk en Pers.¹³⁸

De bevrijding van Nederland beneden de grote rivieren najaar 1944 had een nieuwe impuls gegeven. Een noodsynode kwam 31 januari en 1 februari 1945 bijeen in Eindhoven. Hier werd besloten tot uitgave van een nieuw kerkelijk weekblad, *de Hervormde Kerk* genaamd. Dit blad zou alle leden van de Nederlands Hervormde kerk moeten bereiken. Het eerste nummer verscheen op 5 mei 1945 – dit was niet bewust gepland, hoewel de symboliek aangenaam gevonden werd.¹³⁹

---

¹³⁵ Publiek verhoor Fraenkel door de Commissie voor Perszuivering, 18 oktober 1946. Telegraafarchief, doos G07, map 04.

¹³⁶ Verhoor Spaan door de Commissie voor Perszuivering op 18 oktober 1946. Telegraafarchief, doos G07, map 04 ; getuigenverklaring van Spaan voor de raad van Beroep voor de Perszuivering, 19 oktober 1948. Telegraafarchief doos G14. Hetzelfde deed zijn doopsgezinde collega J. C. de Wit. Verhoor J. C. de Wit. Telegraafarchief, doos G13.

¹³⁷ Een exemplaar van dit *Witboek* lag in het Telegraafarchief, doos G15.

¹³⁸ Van Diggelen, *Dagblad en Doorbraak*, 16-19

¹³⁹ *Ibidem*, 11

Al op 20 april 1944 waren Spaan en Schenk genoemd als mogelijke redacteurs. Op 24 september 1945 vond een kennismakingsgesprek plaats. Schenk en Spaan wilden hun eigen blad liever niet opgeven, maar hadden het gevoel dat ze toch niet zouden kunnen opboksen tegen het landelijke blad. Het laatste nummer van *Hervormd Nederland* verscheen op 3 januari 1946. De lezers werden opgeroepen om abonnee te worden van *De Hervormde Kerk*. Lang zou de samenwerking echter niet duren. Spaan en Schenk waren journalisten, de andere redactieleden dominees. Ze hadden andere ideeën over hoe een tijdschrift gemaakt moest worden. September 1946 ontbrak Spaans naam in de colofon.¹⁴⁰ De naam van het blad zou met ingang van de jaargang 1958 veranderen in *Hervormd Nederland*.¹⁴¹

Aangezien in *Hervormd Nederland* Spaans professionele ervaring als journalist gecombineerd werd met zijn persoonlijke overtuigingen, moet hem het verlies van zijn geesteskindje niet licht gevallen zijn. Een bijkomstigheid: tenminste een redacteur van *De Hervormde Kerk* heeft verklaard wantrouwig geweest te zijn vanwege zijn Telegraafachtergrond en van zijn voormalige collega's bij die krant negatieve verhalen gehoord te hebben.¹⁴² Niet lang daarna omschreef Spaan zichzelf als 'Juliaan de Afvallige' in de aan het begin van dit hoofdstuk aangehaalde brief. Kunnen de twee afzonderlijke tegenslagen zich in Spaans denken verenigd hebben, waardoor hij later zou denken dat hij overal geweerd zou worden vanwege zijn verleden?

Samenvatting

De periode van perszuivering was voor Spaan evenzeer een beproeving als voor iedere andere Telegraafmedewerker. Maar waar zijn overige collega's naar elkaar toegroeiden en een hechte groep werden, raakte Spaan juist verwijderd. Dit kan deels komen omdat hij de eerste drie maanden van de bevrijding aan het werk was, in een functie waarbij hij moest schakelen tussen belangen van *De Telegraaf* en de belangen van de gastkranten, vooral *Het Parool*. Maar het is hoogstwaarschijnlijk dat zijn eerlijkheid tegenover de perszuivering, ook over fouten aan de kant van *De Telegraaf*, niet op prijs gesteld werd. Hij werd de zondebok voor zijn collega's, met name Goedemans. Tegelijk raakte hij zijn geesteskind, *Hervormd Nederland*, kwijt.

---

¹⁴⁰ Van Diggelen, *Dagblad en Doorbraak*, 36-39.

¹⁴¹ Ibidem, 35.

¹⁴² Bart Ruitenbergh, vrijzinnig Hervormd predikant, SDAP-lid en medewerker van het blad, was wantrouwend tegenover iemand die bij *De Telegraaf* was blijven werken. Van Diggelen, *Dagblad en Doorbraak*, 38-39.

Hoofdstuk 4 “Vertrouwen hebben in die weggewerkte directeur”¹⁴³. De laatste twee decennia, 1947-1969

Wat kwam er van Jan Spaan terecht na de perszuivering? Hij werd goed bevonden, maar hielp dit hem in zijn loopbaan? Hij had het gevoel dat hem, ondanks zijn verzetswerk, werd nagedragen dat hij in de oorlog voor *De Telegraaf* was blijven werken. Dit was het geval bij *De Hervormde Kerk*, maar verklaart dit alle beroepsmatige tegenslagen die hij na de oorlog ondervond?

In dit hoofdstuk worden de laatste twee decennia van zijn leven beschreven. Om na te gaan of het alleen aan de omstandigheden lag dat Spaan keer op keer zijn werkzaamheden voor een medium voortijdig moest beëindigen, zal eerst zijn werk voor N.V. De Nieuwe Pers vergeleken worden met zijn eerdere werk bij *De Nieuwe Nederlander*. Door naar de overeenkomsten en de verschillen te kijken, kan mogelijk een beeld van zijn werkwijze geschetst worden.

Daarna zullen zijn latere werkzaamheden, voor zover gedocumenteerd, beschreven worden. Spaan heeft, na een periode bij de Wereldomroep, gewerkt in de directie van de *Haagse Post* en is correspondent vanuit Nederland geweest voor het Britse *The Daily Express*. Dit laatste bracht hem in een loyaliteitsconflict toen die krant een artikel wilde publiceren over Greet Hofmans.

Spaan was aan het einde van zijn leven verbitterd. Lag dit alleen aan de omstandigheden of ook aan hemzelf?

Krantenbaas Spaan

N.V. De Nieuwe Pers werd opgericht als stichting om *Het Parool* en nevenbladen daarvan te beheren en bestaat nog steeds. April 1947 trad Spaan in dienst bij deze stichting en bleef hier werken tot hij 15 november 1949 overstapte naar de zojuist opgerichte Wereldomroep in Hilversum. In deze jaren correspondeerde hij veelvuldig met Wim van Norden, directeur van N.V. De Nieuwe Pers. Deze correspondentie geeft een inzicht in de werkwijze van Spaan, maar ook in zijn professionele denkwijze. De verhouding tussen hem en Van Norden lijkt

---

¹⁴³ Uit een brief van Spaan aan Wim van Norden, 25 april 1949. IISg, archief Van Norden, map 105. Alle in dit hoofdstuk aangehaalde correspondentie tussen hen bevindt zich in deze map.

goed geweest te zijn, aangezien sommige brieven een vertrouwelijk karakter hebben. Zij bleven schrijven nadat Spana vertrokken was naar de Wereldomroep.

Hun samenwerking vertoont overeenkomsten met de manier waarop Spana bij *De Nieuwe Nederlander* werkte met Gerard van Walsum, al lijkt die verhouding zakelijk gebleven te zijn. Wellicht had Spana op soortgelijke wijze bij *de Telegraaf* samengewerkt met Eddy Holdert en J.C. Fraenkel.

Een opvallende overeenkomst tussen de briefwisselingen met Van Norden en Van Walsum zijn de vele adviezen die Spana gevraagd en ongevraagd geeft. Duidelijk is dat Spana meedenkt met de krant, maar Van Walsum lijkt het minder gewaardeerd te hebben dan Van Norden.¹⁴⁴

Bij *De Nieuwe Nederlander* was Spana aangenomen als hoofdredacteur, bij N.V. De Nieuwe Pers lag zijn taak achter de schermen. In hun boek over het naoorlogse *Parool* beschrijven Mulder en Koedijk de hectiek in de eerste jaren na de bevrijding. *Het Parool* was ruim voorzien in ervaren journalisten, maar had weinig werknemers met organisatorische ervaring. In Gerrit Jan van Heuven Goedhart hadden ze een ervaren hoofdredacteur: voor de oorlog had hij die functie uitgeoefend bij *De Telegraaf* en bij *Het Utrechts Nieuwsblad*. De krant had echter ook directeuren nodig en mensen met zakelijke ervaring.¹⁴⁵

Spana had die ervaring opgedaan als redactiesecretaris van *De Telegraaf*, directeur van N.V. Elsevier en kortstondig hoofdredacteur van *De Nieuwe Nederlander*. Alle drie de functies had hij door omstandigheden van buiten neer koeten leggen, maar aan zijn capaciteiten werd niet getwijfeld.

Aanvankelijk was het zijn taak om in andere steden toe te zien op de vervaardiging van de kop- en nevenbladen. Omdat hij vrijwel dagelijks met de trein moest reizen, werd hij geholpen om een woning bij het station te vinden.¹⁴⁶ Zodoende verhuisde hij 25 maart 1948 van Baljuwenlaan 9 in Amstelveen naar Rooseveltlaan 221-I in Amsterdam.¹⁴⁷

Uit zijn correspondentie met Van Norden blijkt nog een opvallende parallel met zijn eerdere werkzaamheden. Spana zorgde ervoor het contact met zijn directe leidinggevende

---

¹⁴⁴ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 331; Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 291

¹⁴⁵ Het boek van Mulder en Koedijk over het naoorlogse *Parool* staat vol met voorbeelden, evenals de Van Heuven Goedhart-biografie van Corduwener. Volgens een directiemededeling van *Het Parool* was Spana al 10 september 1945 in dienst getreden als adviseur op organisatorisch gebied. Een formele indiensttreding bij *Het Parool* lijkt per 15 april 1947 plaatsgevonden te hebben, aldus een bevestiging van Van Norden aan Spana gedateerd 25 april 1947. Beide documenten bevinden zich in het archief Wim van Norden.

¹⁴⁶ Memo Wim van Norden, 28 november 1947, archief Van Norden

¹⁴⁷ Verhuiskaart, aangetroffen in map correspondentie Spana-Van Norden.

goed bleef. Hij kwam op voor de werknemers van de krant, zowel de redacteuren als de zettters en typografen. Met de tussenlaag, dat wil zeggen de andere hoofdredacteuren en directeuren, leek hij echter geen rekening te houden. In het rapport dat hij direct na aanvang van zijn hoofdredacteurschap bij *De Nieuwe Nederlander opstelde*, schreef hij zeer kritisch over Jan Barents¹⁴⁸, de adjunct-hoofdredacteur van die krant.¹⁴⁹ Bij N.V. De Nieuwe Pers oordeelde hij negatief over plaatselijke hoofdredacteuren en directeuren die in zijn ogen niet berekend waren op hun functie.¹⁵⁰ Het wekt de indruk dat hij leiding kon aanvaarden en leiding kon geven, maar dat hij lastig was om als gelijkwaardige collega te hebben. Aan zijn gedrevenheid kan niet getwijfeld worden. Hij zette zich volledig in voor zijn werk, misschien zelfs ten koste van zijn privéleven.¹⁵¹ Maar de waardering die zijn ijver kon oogsten, werd mogelijk teniet gedaan door een gebrek aan inlevingsvermogen. Het eerder genoemde rapport dat hij schreef voor *De Nieuwe Nederlander* had hij al naar de uitgever, *De Arbeiderspers*, gestuurd voordat zijn directe baas, Van Walsum, erop had kunnen reageren. Aan Barents zond hij alleen de passages die kritisch over hem waren.¹⁵² Spaan was eerlijk, duidelijk en direct, maar lijkt niet tactisch geweest te zijn.

Dit alles komt wellicht nog het beste naar voren in zijn periode bij *Het Nieuwe Utrechts Nieuwsblad*, dat als Utrechtse versie van *Het Parool* had moeten fungeren. Spaan zou hier 20 juli 1948 hoofdredacteur-directeur van worden en op termijn met zijn vrouw naar Utrecht verhuizen.¹⁵³ Bij zijn aantreden maakte hij kennis met alle medewerkers, maar tegelijk vond hij dat de plaatselijke drukker een te hoog tarief rekende.¹⁵⁴ Een andere directeur was volgens hem niet geschikt voor diens taak.

Helaas voor Spaan sneuvelde de Utrechtse krant voorjaar 1949 in een reorganisatie waarbij de overgebleven plaatselijke kranten centraal vanuit Amsterdam aangestuurd zouden worden. Spaan was al geneigd om te denken dat hij bij *Het Parool* als buitenstaander

---

¹⁴⁸ Jan Barents (1916-1961) was net als Van Walsum begonnen bij de CHU en *De Nederlander* en na de oorlog bij de Nederlandse Volksbeweging en de PvdA gegaan. Directeur Wiardi Beckman Stichting 1947-1948, hoogleraar in de wetenschap der Politiek te Amsterdam 1948-1961.

¹⁴⁹ Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 291-293.

¹⁵⁰ Brief Spaan aan Van Norden, 25 juli 1948.

¹⁵¹ 28 september 1947 schreef hij aan Van Norden dat hij sinds zijn aantreden van 'sochtends vroeg tot 's avonds laat gewerkt had en zondag de correspondentie afhandelde. Het suggereert dat als hij ergens werkte, het werk boven alles ging.

¹⁵² Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 292

¹⁵³ Brief Spaan aan Van Norden, 21 oktober 1949

¹⁵⁴ Al op 25 juli en 8 augustus schrijft hij dat drukkerij Bosch goedkoper moet werken. In een andere brief van 25 juli schrijft hij dat de Rotterdamse directeur niet berekend is op diens taak.

beschouwd werd. Een andere bestuurder zei dit zelfs letterlijk in de aanwezigheid van anderen.¹⁵⁵ Daarnaast dacht hij dat hij als te lastig beschouwd werd, omdat hij nadrukkelijk voor de werknemers opkwam en voor de plaatselijke zelfstandigheid van de redacties.¹⁵⁶ Hierin hoeft hij geen ongelijk te hebben, maar aanvankelijk was het zijn tak om vanuit Amsterdam ter plaatse te kijken wat er verbeterd kon worden. Bij menig bedrijf of organisatie hebben plaatselijke afdelingen en filialen weinig begrip voor mensen die van bovenaf komen vertellen hoe zij hun dagelijkse werk moeten doen. Dat Spaan nieuwkomer was bij *Het Parool* kan hem een zondebok gemaakt hebben, maar de wrevel die hij misschien soms opriep, kan net zo goed met zijn functie te maken hebben gehad als met zijn Telegraafverleden. De term 'buitenstaander' kan net zo goed betekend hebben dat hij pas kort bij *Het Parool* zat, zonder naar *De Telegraaf* te verwijzen. Spaan zat inderdaad pas sinds april 1947 echt bij *Het Parool*.

Een reden om aan te nemen dat het niet enkel zijn eerdere werkverband geweest hoeft te zijn waarom hij zich niet thuis voelde, is het gegeven dat hij beslist niet de enige was die eerder bij *De Telegraaf* gezeten heeft. De twee belangrijkste mannen op de redactie, Jan Goedhart en Gerrit Jan van Heuven Goedhart, hadden allebei in de jaren dertig voor *De Telegraaf* gewerkt, de laatste zelfs als hoofdredacteur.¹⁵⁷ Andere gewezen Telegraaf-medewerkers waren Sieg Vaz Dies en Lodewijk Lopes Cardozo¹⁵⁸ en Max Izaaks.¹⁵⁹ Deze waren weliswaar niet meer in dienst toen de oorlog uitbrak, maar *Het Parool* had meer medewerkers die in bezettingstijd bij *De Telegraaf* werkten: journalist W.M. de Voogt was nu binnenlandredacteur en *Telegraaf*-stenograaf J.M. Timmer werd redacteur. De Voogt werd al per 1 oktober 1945 in dienst genomen, terwijl hij mei 1945 nog voor *De Telegraaf* werkte.¹⁶⁰ Spaan verschilde weliswaar door zijn religieuze achtergrond van de meeste *Parool*-medewerkers, maar ook hierin stond hij niet alleen. Toen *Het Parool* in het laatste bezettingsjaar plannen maakte om na de oorlog bovengronds te verschijnen als dagblad, werd de Amsterdamse accountant Jaap Kraayenhof aangetrokken als adviseur. Vanwege diens protestantse achtergrond week hij af van de meeste *Parool*-medewerkers. Hij was een

---

¹⁵⁵ Spaan aan Van Norden op 28 september en 12 oktober 1947. Het blijkt om dezelfde Ramaker te gaan die Spaan in een brief van 25 juli te licht vond voor zijn taak.

¹⁵⁶ Spaan aan Van Norden, 5 maart en 8 augustus 1949.

¹⁵⁷ De Keizer, *Frans Goedhart*, 35.

¹⁵⁸ Ibidem, 35

¹⁵⁹ Mulder en Koedijk, *Léés die krant*, 63

¹⁶⁰ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 314

'heer', terwijl de anderen overwegend een kunstzinnige of een socialistische achtergrond hadden. 'Hij zou echter jarenlang aan *Het Parool* verbonden blijven en geleidelijk in de rol van wijze vader van de onstuimige *Parool*-jongeren glijden'.¹⁶¹

Nadat het misliep in Utrecht, wilde Spaan de hem toebedeelde functie van algemeen directeur in Utrecht niet aanvaarden. Volgens hem zou hij dan 'kaltgesteld' worden, omdat hij wel een aanstelling had, maar geen bevoegdheden. Had hem dan liever een baan gegeven waarbij hij wel kon schrijven, maar zich niet bezig hoefde te houden met bestuur en machtspeletjes.¹⁶²

N.V. De Nieuwe Pers leek hem echter meer te waarderen dan hij zelf geloofde. Ze hielden hem namelijk in dienst en lieten hem bijzondere projecten begeleiden, zoals een boek over de geschiedenis van *Het Parool* en een project over de Europese samenwerking. Daarnaast werd hij naar Engeland gestuurd om te informeren naar drukpersen en naar de financiering van kranten. Hierbij legde hij contacten met *The Daily Express*, de krant waarvoor hij later correspondent zou worden.¹⁶³

Spaan geloofde zelf niet dat hij nuttig werk deed. Hij had het gevoel dat hij betaald werk om niks te doen. Dit vond hij principieel onjuist ten opzichte van andere werknemers die harder moesten werken om minder te verdienen en daarnaast beviel het hem niet om niet bezig te kunnen zijn. Bovendien meende hij dat een gezonde bedrijfsvoering niet voor onbepaalde tijd iemand zonder duidelijke taakomschrijving in dienst kon houden. Hij voorzag dat hem op een dag een concrete functie aangeboden zou krijgen, die hij of zou moeten aanvaarden, wat de voorwaarden ook waren, of anders ontslag zou krijgen. Wim van Norden probeerde hem gerust te stellen door erop te wijzen dat het juist zakelijk was om hem aan te houden. Mensen met bestuurlijke kwaliteiten waren schaars bij *Het Parool*. Hem in dienst houden tot een geschikte functie vrijkwam was praktischer dan hem voor het bedrijf verliezen. Al erkende Van Norden dat hij alleen de zakelijke bezwaren kon weerleggen. Het was Spaan die over zijn persoonlijke bezwaren heen zou moeten stappen.¹⁶⁴

---

¹⁶¹ Mulder en Koedijk, *Léés die krant*, 28-29.

¹⁶² Spaan aan van Norden, 4 maart 1949.

¹⁶³ Spaan aan Van Norden, 11 juli en 17 en 26 september 1949.

¹⁶⁴ Spaan aan Van Norden op 16 september en 21 en 29 oktober 1949; Van Norden aan Spaan op 23 oktober 1949.

Wellicht was Spaans gemoedstoestand beïnvloed door de naderende herverschijning van *De Telegraaf*. Januari 1949 was het verschijningsverbod van deze krant in beroep ongedaan gemaakt. Op 12 september zou deze weer verschijnen. Spaan was echter niet gevraagd om weer bij *De Telegraaf* te komen.

September 1949 vroeg Spaan per brief aan Goedemans waarom hij niet teruggevraagd was voor *De Telegraaf*. Goedemans antwoordde dat bij het invullen van de vacatures uitgegaan was van wachtgelders en mensen die aangegeven hadden terug te willen keren. Spaan had dit niet aangegeven en hij was in dienst bij *De Nieuwe Pers*, dus werd aangenomen dat hij geen belangstelling had. Mocht dit wel het geval zijn, dan viel daarover te praten.¹⁶⁵ Of Spaan echt voor Goedemans wilde werken en of Goedemans hem in dienst zou willen nemen, valt uit dit zakelijke antwoord niet op te maken. Toen Spaan kort daarop benaderd werd voor een functie bij de zojuist opgerichte Wereldomroep in Hilversum, hoefde hij niet lang na te denken. Hij wilde weer een dagelijkse bezigheid hebben en hij wilde weer deel uitmaken van een werkgemeenschap.¹⁶⁶ Voor Van Norden had hij niet hoeven te vertrekken, maar hij respecteerde zijn beslissing en stelde zelfs een verklaring op waarin Spaans verdiensten geprezen werden.¹⁶⁷

Spaan als journalist.

De correspondentie tussen hen beiden hield niet op na het beëindigen van Spaans werk voor N.V. De Nieuwe Pers. Hierbij wisselden de twee informatie uit die de ander voor zijn organisatie kon gebruiken.

Spaans gewoonte om (ongevraagd) advies te geven stopte evenmin. Hij schreef een brief waarin hij verklaarde dat hij *Het Parool* er niet beter op vond worden en deed suggesties voor verbetering. Deze voorstellen vatten zijn eigen journalistieke voorkeuren aardig samen en deze brief is, samen met een brief die hij een jaar eerder aan een andere Paroolmedewerker geschreven had, een geschikte aanleiding om deze toe te lichten.¹⁶⁸

Hij deed twee concrete voorstellen, die feitelijk in Spaan gehele journalistieke loopbaan terug te vinden zijn. Zijn eerste voorstel was dat *Het Parool* zich moest

---

¹⁶⁵ Spaan aan Van Norden, 19 september 1949. Zie ook Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 343-344

¹⁶⁶ Spaan aan Van Norden, 21 oktober en 8 november 1949

¹⁶⁷ Conceptmededeling door Van Norden, 24 november 1949.

¹⁶⁸ Spaan aan De Vries, 8 mei 1949; Spaan aan Van Norden, 4 februari 1950. Aspecten hiervan zijn al terug te vinden in een brief aan Van Norden van 4 augustus 1947. Spaan lijkt hierin erg consistent geweest te zijn.

onderscheiden in *onderwerpkeuze*. In plaats van lange politieke beschouwingen in hoofdartikelen en redactionele beschouwingen zou de verslaggeving de visie van de krant weer moeten geven. In plaats van losse reportages kon beter geregeld op hetzelfde onderwerp teruggekomen worden. In plaats van een kritisch commentaar op het beleid van de Nederlandse regering kon beter verslag gedaan worden van landen waarin het voorgestelde beleid al in praktijk gebracht werd. Wie het nieuws in de krant zou lezen, zou zo vanzelf duidelijk worden wat het wereldbeeld is van de krant. Een praktijk die hij zeer mogelijk aangeleerd had bij *De Telegraaf*. Die krant was immers nooit verbonden geweest aan een van de zuilen en dus niet verplicht om in lange politieke beschouwingen het ideologische gelijk van de lezers te bevestigen. Het accent had bij *De Telegraaf* altijd op nieuwsgagen gelegen. Als hoofdredacteur van *De Nieuwe Nederlander* had hij hetzelfde gedaan, namelijk de berichtgeving aantrekkelijker maken voor de lezers, wat volgens Wieten ook de kwaliteit ten goede kwam.¹⁶⁹

Zijn tweede voorstel hield in dat meer aandacht besteed moest worden aan sociaaleconomische onderwerpen.¹⁷⁰ De dagelijkse bezigheden van mensen, waarmee zij hun inkomen vergaarden, bepaalden het bestaan van de meeste Nederlanders. Veranderingen hierin betekenden tegelijk verandering in het leven van werknemers en hun gezinnen. Veel mensen interesseerden zich niet voor politiek, maar iedereen hield zich bezig met de vraag hoe in het levensonderhoud voorzien moest worden. Werkomstandigheden hadden Span al heel lang bezig gehouden. Toen in bezettingstijd de onderwerpkeuze beperkter werd, kreeg Span bij *De Telegraaf* ruimte voor een reportagereeks over oude ambachten.¹⁷¹ Over dit onderwerp bracht hij zelfs een boek uit en later een ander boek over het Nederlandse zakenleven.¹⁷² Zijn sympathie lag bij ambachtslieden die niet opgewassen waren tegen de toenemende industrialisering, zoals hij in het algemeen meer op had met werknemers dan met directeuren.

Zijn gevoel dat mensen hem kwalijk namen dat hij voor *De Telegraaf* had gewerkt verminderde niet, want hij meende dat *Vrij Nederland* in een artikel over de Wereldomroep

---

¹⁶⁹ Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 293

¹⁷⁰ Dit had hij eerder voorgesteld, in een brief van 17 september 1949

¹⁷¹ Wolf, *Geheim van de Telegraaf*, 262

¹⁷² Zie in bijlage A de boektitels uit 1941 en 1943.

bewust een passage over hem verwijderd had. *“Het zou toch een wonder zijn als zich op die manier bij mensen complexen ontwikkelen”*.¹⁷³

De goedbedoelde adviezen lijken zich vanaf een bepaald moment vooral te uiten in het bekritisieren van de inhoud van *Het Parool*.¹⁷⁴ Op 24 december schreef hij dat die krant een goede hoofdredacteur miste. Kort daarvoor, 15 december, had hij al geschreven dat hij weg wil bij de Wereldomroep omdat hij zich verveelde en een krant miste. Een indirecte sollicitatie?

Haagse Post

Hoe hij erbij terecht is gekomen kon ik niet achterhalen, maar hij werd directeur bij de *Haagse Post*. Dat blad bestond al vanaf 1914, maar werd in 1952 gekocht door G.B.J. (Guus) Hiltermann, oudgediende van *De Telegraaf*.¹⁷⁵ Deze had een romantisch beeld van het leven als krantenbaas, die schrijvers en journalisten de hele wereld over kon sturen om artikelen te schrijven. In de periode dat het blad eigendom was van Hiltermann bestond de redactie uit vrije geesten die zich richtten op het schrijven van artikelen die zij de moeite waard vonden. Aan het zakelijke aspect van het maken van een blad leek weinig aandacht besteed te worden.¹⁷⁶

Hiltermann had meerdere oud-collega's van *De Telegraaf* bij de Haagsche Post gehaald om stukken te leveren. Mogelijk is Spaan zo ook bij het blad terecht gekomen. Spaan kwam echter bij de directie, niet bij de redactie. Spaan had weliswaar ervaring opgedaan met directiewerk, iets waar Hiltermann niet in geïnteresseerd leek, maar het is op zijn zachtst gezegd in strijd met Spaans eerdere verklaring dat hij zich wilde bezighouden met schrijven in plaats van organisatie.¹⁷⁷

Het boek van Jansen van Galen en Spiering richt zich vooral op de inhoud van het blad en de journalisten. Misschien dat daarom Spaan nauwelijks besproken wordt. In het persoonsregister komt hij voor als 'directeur Spaan', zonder voorletters. Zijn enige

---

¹⁷³ Brief Spaan aan Van Norden, 13 juli 1950.

¹⁷⁴ Zie brieven van 4 februari, 14 juni en 24 december 1950, 11 januari 1951 en 23 februari 1952. In de brief van 11 januari 1951 prijst hij de aantrekkelijke opmaak van *De Telegraaf*.

¹⁷⁵ J. Jansen van Galen, J. en H. Spiering; *Rare jaren*. 154

¹⁷⁶ Jansen van Galen, J. en H. Spiering; *Rare jaren* 152-198.

¹⁷⁷ Brief Spaan aan Van Norden, 5 maart 1949

vermelding is dat vanuit zijn kantoor een abonnementsgeldverlaging van twaalf naar tien euro doorgezet werd, ondanks protesten van de boekhouder.¹⁷⁸

Een ander gedocumenteerd voorval betreft Jacques Gans, die per bijdrage betaald wilde worden, omdat hij principieel nergens aan verbonden wilde zijn. Op zijn beurt snapte Spaan niet waarom iemand met vrouw en kind niet de zekerheid van een vaste aanstelling wilde. Het verschil tussen de kunstenaar en de burgerman?¹⁷⁹

Het boek van Van Galen maakt echter ook duidelijk dat de financiële situatie van het blad niet gezond was. *De Telegraaf* bood aan het blad bij hen te laten drukken, hetgeen de verbondenheid tussen de twee bladen vergrootte.¹⁸⁰ *Telegraaf*-topman Goedemans eiste echter dat het directeurssalaris van Spaan verlaagd werd. Een zakelijke beslissing of een persoonlijke afrekening met Spaan?¹⁸¹ Spaan kreeg ruzie met Goedemans en vroeg D. U. Stikker om een getuigschrift dat hij zich in 1945 ingespannen had om *De Telegraaf* te redden.¹⁸²

Al met al werd zijn werk voor de *Haagse Post* zijn zoveelste teleurstelling.

De affaire Greet Hofmans.

Spaan trad in dienst bij de Britse krant *The Daily Mail*. Hij was hoofdcorrespondent Nederland, Lenie Schenk nam hij aan als correspondent.¹⁸³ Een vermenging van zakelijk en privé die voor hen heel gewoon was. Het was begonnen toen zij elkaar leerden kennen op de redactie van *Hervormd Amsterdam* en voortgezet toen zij samen *Hervormd Nederland* oprichtten. Zij kwamen veel bij elkaar over de vloer en konden zo gelijk hun werk voortzetten. Samen schreven zij meerdere boeken, meestal over het koningshuis of over kerkelijke onderwerpen. Schenk was de oorlog beter doorgekomen dan Spaan. Zij was in hoofdredacteur geworden van het maandblad *De vrouw en haar huis*, een maandblad voor vrouwen die zich ook bezig wilden houden met de wereld buiten de eigen woning. In 1941 kreeg dit blad een verschijningsverbod, maar na de oorlog mocht het weer uitkomen. Schenk zou tot 1979 hoofdredacteur blijven. Daarnaast vertaalde zij enkele romans uit het Engels en

---

¹⁷⁸ Jansen van Galen, J. en H. Spiering; *Rare jaren*, 173

¹⁷⁹ W. Maas; *Jacques Gans: een biografie* (Amsterdam, 2002), 213-214

¹⁸⁰ J. Jansen van Galen, J. en H. Spiering; *Rare jaren*, 168

¹⁸¹ Brief van Spaan aan Stikker, 7 juli 1954. Archief Stikker 2.21.156: doos 75

¹⁸² Spaan aan Stikker 22 april 1954; Stikker zend deze aan Spaan 28 april 1954

¹⁸³ Cees Fasseur, *Juliana en Bernhard. Het verhaal van een huwelijk. De jaren 1936-1956* (Amersfoort, 2009), 322-323. Fasseur omschrijft het duo tevens als 'levensgezellen'.

het Duits (waaronder *Der Tod des Widersachers* van Hans Keilson, in het Nederlands vertaald als *In de ban van de tegenstander*). Zij liet Spaan artikelen schrijven voor haar blad.¹⁸⁴ Een dienst die Spaan terugbetaalde door haar in dienst te nemen bij *The Daily Express*.

Deze functie bracht hen in 1956 in een loyaliteitsconflict. Zij ontdekten dat een journalist van *The Daily Express*, Sefton Delmer, een artikel wilde publiceren over de situatie op Paleis Soestdijk. Greet Hofmans beweerde dat zij een directe verbinding had met het Hogere en was door Juliana naar het paleis ontboden als gebedsgenezers voor de oogafwijking van prinses Marijke. Juliana was onder de indruk geraakt van Hofmans en nam haar ideeën over de wereld over, dit tegen de zin van Juliana's echtgenoot, prins Bernhard. De hofhouding op paleis Soestdijk was verdeeld geraakt in een 'kamp Juliana' en een 'kamp Bernhard'. De Nederlandse regering wilde dit uit de openbaarheid houden omdat het een privézaak betrof en vanwege de mogelijke politieke complicaties. De Nederlandse pers hield zich keurig aan de erecode om hier niet over te schrijven.

Dit bracht prins Bernhard op het idee om buitenlandse journalisten, niet gebonden aan een code van vertrouwelijkheid, in te lichten. Daarom had hij zijn vriend Delmer ingelicht. Een vertrouweling van Juliana, I.G. van Maasdijk, kreeg hier echter lucht van. Hij had al eerder met succes ongunstige publicaties over deze affaire weten te verhinderen. Hij lichtte Spaan en Schenk in over de kwestie. Deze waren zeer koningsgezind. Na de bevrijding hadden zij in een boek alle toespraken van koningin Wilhelmina voor Radio Oranje samengevat.¹⁸⁵ In 1980 zou Schenk, samen met haar nichtje, een biografie uitbrengen van Juliana.¹⁸⁶ Spaan en Schenk moesten kiezen tussen hun professionele licht als journalist en hun oranjegezindheid. Ze besloten de Nederlandse regering in te lichten over Delmers voornemen.¹⁸⁷ De Nederlandse ambassadeur in Londen die de eigenaar van *The Daily Express* wist te bewegen van publicatie af te zien was, de wereld is klein, D. U. Stikker.¹⁸⁸ Delmer liet het er echter niet bij zitten. Hij was in Duitsland opgegroeid, sprak vloeiend Duits en speelde het artikel door aan *Der Spiegel*, die het artikel 13 juni 1956 publiceerde. Spaan

---

¹⁸⁴ Volgens de inhoudsopgaven heeft Spaan van 1952 tot 1966 artikelen gepubliceerd in *De vrouw en haar huis*. IISG, archief Schenk, map 7.

¹⁸⁵ M. G. Schenk en J. B. Th Spaan, *De koningin sprak* (1944/1945)

¹⁸⁶ M.G. Schenk en Magdaleen van Herk, *Juliana. Vorstin naast de rode loper* (Amsterdam/Brussel, 1980)

¹⁸⁷ Fasseur, *Juliana en Bernard*, 323

¹⁸⁸ *Ibidem*, 324

werd voor zijn rol in deze benoemd tot ridder in de orde van Oranje.¹⁸⁹Fasseur schrijft tevens dat Spaan nog contacten had met *De Telegraaf*, maar vermeldt niet welke dit zijn.¹⁹⁰

Spaanstichting

De rest van zijn loopbaan richtte Spaan zich op het publiceren van boeken¹⁹¹ en op dagvoorzitterschappen. De ervaringen hadden hem bitter gemaakt. In een brief aan dominee Jan Buskes dankt hij deze omdat op zijn nieuwjaarsgroet een spreuk van de inmiddels overleden Buning had opgenomen. Spaan kende hem van het verzet, maar na de oorlog werd hem zijn lidmaatschap van de Cultuurkamer verweten. Spaan wist echter dat Buning alleen lid was geworden omdat hij aan suikerziekte leed en de Duitsers hem alleen insuline wilden verstrekken als hij lid werd. Het ontroerde Spaan dat iemand als Buskes, “van wie niemand kan denken dat U iets fout hebt gedaan”, de moed had het voor Buning op te nemen.¹⁹² Het adres bovenaan de brief is Willem Pijperstraat 73, Amsterdam. Blijkbaar is Spaan nog eenmaal verhuisd.

Zowel Spaan als Schenk lijken goed contact gehad te hebben met Buskes. Een paar jaar later schreef Schenk aan Buskes dat een boek, waar zij en Spaan aan werkten, af is. Ze hadden eerder met hem over het boek gesproken, waarvan ze hem een exemplaar schenken.¹⁹³ Spaan zou naar aanleiding van het overlijden van Henk van Randwijk, wiens begrafenis hij door longontsteking niet bij kon wonen, positieve herinneringen aan hem ophalen.¹⁹⁴ In 1975 zou Schenk Buskes feliciteren met diens naderende tweede huwelijk.¹⁹⁵

Spaan was toen al overleden. Ter zijner herinnering had Schenk, samen met dominee Henny Visser¹⁹⁶ een nieuwe stichting opgericht, de *J. B. Th Spaanstichting*. Deze zou tweejaarlijks een prijs uitreiken aan iemand die het christendom of de kerk in de

---

¹⁸⁹ M.G. Schenk, *Johannes baptista Thomas Spaan*, (1969)

¹⁹⁰ Fasseur, *Juliana en Bernard*, 323.

¹⁹¹ Zie Bijlage A voor een overzicht van zijn boeken. Vanaf de jaren vijftig neemt het aantal toe.

¹⁹² Brief van Spaan aan Jan Buskes, 31 december 1958. Archief Buskes, inv.nr 58-48.

¹⁹³ Brief van Schenk aan Buskes, 2 juli 1964. Archief Buskes, inv.nr. 64-35.

¹⁹⁴ Spaan aan Buskes, 25 mei 1966. Archief Buskes, inv.nr. 66-39.

¹⁹⁵ Schenk aan Buskes, 24 januari 1975. Archief Buskes, inv.nr. 75-28.

¹⁹⁶ Henny Visser (1911-2006) was dominee in de Nederlands Hervormde Kerk. In de jaren veertig was hij een van de ‘rode dominees’ die om de Doorbraak te steunen lid werden van de SDAP, net als Buskes. Visser heeft in de redactie gezeten van het naoorlogse *Hervormd Nederland*, zij het nadat Spaan en Schenk al weg waren. Hij kreeg landelijke bekendheid als predikant van de Westerkerk en als presentator van het NCRV-radioprogramma *Onder de hoogtezon*.

belangstelling gebracht had. Ook hierover schreef ze met Buskes. Volgens haar was er nog maar een probleem overgebleven: mevrouw Spaan wist nog van niks.¹⁹⁷

Daarmee werd de andere tragedie in het leven van Spaan aardig samengevat, zijn ongelukkige huwelijk. De precieze verhouding tussen Spaan en Schenk is nog niet in boeken vastgelegd. Zij stelden elkaar consequent voor als 'goede vriend en vriendin', al konden bekenden vermoeden dat zij meer dan collega's waren.¹⁹⁸ Spaan is echter nooit gescheiden van zijn vrouw.

Samenvatting

Na de bezetting had Spaan het gevoel dat hem zijn Telegraafverleden nagedragen werd, ondanks zijn verzetswerk. Hieronder zou zijn loopbaan geleden hebben. Bij zijn naoorlogse werkzaamheden heeft hij inderdaad veel pech gehad, maar deze zijn in veel gevallen aan andere omstandigheden te wijten. *De Nieuwe Nederlander* en de *Haagse Post* verkeerden al in financiële problemen voordat hij daar ging werken. *Het Parool* was de eerste jaren na de oorlog een organisatorische slangenkuil, waarin het een tijd onduidelijk was wie welke bevoegdheden zou krijgen. Zijn Telegraafverleden zal hem hierbij niet door iedereen in dank afgenomen kunnen zijn, maar in een organisatie waarin meerdere mensen hun positie veilig te stellen, zal een buitenstaander – wiens taak het is om namens hogere bestuurslagen te controleren of alles wel goed verloopt – vaker wrevel oproepen. Al is het begrijpelijk waarom Spaan teleurgesteld was toen de Utrechtse krant, waarvan hij de leiding zou krijgen, op een zijspoor geschoven werd ten gunste van Paroolkranten in andere steden. Van 1947 tot 1954 heeft hij drie keer meegemaakt dat de leidende functie die hij had, door omstandigheden buiten hem ophield te bestaan.

Als Spaan dit gedeeltelijk aan zichzelf te danken had, zou het kunnen komen omdat hij geen goede antenne leek te hebben voor de sociale verhoudingen. Hij leek goed alleen te kunnen werken, goed voor anderen en goed als leidinggevende, maar met gelijkwaardige collega's – in ieder geval gelijkwaardig in leidinggevende functies – leek het niet goed te komen. De enige uitzondering hierop lijkt dra. Schenk geweest te zijn. Al zal hij in de

---

¹⁹⁷ Schenk aan Buskes, 21 september 1974. Archief Buskes, inv.nr 74-13

¹⁹⁸ Mevrouw Hebe Kohlbrugge liet in een gesprek dat ik met haar had op 22 mei 2013 in het midden wat de precieze verhouding was. De woordvoerder van de Spaanstichting, die ik 10 juni 2013 telefonisch sprak, heeft Schenk noch Spaan persoonlijk gekend, maar had altijd gehoord dat ze 'levenspartners' waren.

toenmalige krantenwereld beslist niet de enige geweest zijn die niet altijd makkelijk in de omgang was.

Wel leek hij keer op keer in dienst te treden bij organisaties waar al heibel was of zelfs al gedoemd waren ten onder te gaan. Een mogelijk gevolg van het gemis aan gevoel van sociale verhoudingen? Had hij daardoor niet tijdig door waar hij beter wel kon instappen en waar niet? In ieder geval ontstond bij hem de gedachte dat hij vanwege zijn Telegraafverleden geboycot werd (wat bij de *Haagse Post* toch onwaarschijnlijk het geval geweest kon zijn). Deze aanname was misschien onjuist, maar hij had evengoed reden om verbitterd te zijn na zovele tegenslagen.

Conclusie

Wie het leven van Jan Spaan vergelijkt met dat van Gerrit Jan van Heuven Goedhart, kan een aantal overeenkomsten ontdekken. Ze begonnen in hetzelfde jaar, 1925, bij *De Telegraaf* en gingen eveneens in hetzelfde jaar, 1949, weg bij *Het Parool*. Allebei hadden ze leidinggevende functies verloren door omstandigheden. Van Heuven Goedhart was, zonder duidelijke aanleiding, ontslagen als hoofdredacteur van *De Telegraaf* door Holdert en moest op last van de Duitsers het hoofdredacteurschap van *Het Utrechts Nieuwsblad* neerleggen. In de oorlog was hij tijdelijk minister in het oorlogskabinet Gerbrandy, waar hij vanwege de vele intriges al gauw op een zijspoor belandde.¹⁹⁹ Na de oorlog werd hij hoofdredacteur van *Het Parool*, maar had in deze functie veel last van Frans Goedhart, die het nooit heeft kunnen verkroppen dat hij niet zelf hoofdredacteur was geworden. Formeel legde Van Heuven Goedhart zelf zijn functie neer om hoge commissaris voor de vluchtelingen te worden bij de Verenigde Naties, maar voor hem was de sfeer bij *Het Parool* onhoudbaar geworden. Spaan en Van Heuven Goedhart delen zelfs een kwelgeest: Jaap Goedemans wilde hoofdredacteur van *De Telegraaf* worden in plaats van Van Heuven Goedhart en vroeg Spaan niet terug voor *De Telegraaf*. Spaan en Van Heuven Goedhart getuigden allebei in het voordeel van J.C. Fraenkel toen deze voor het tribunaal van de perszuivering verscheen.²⁰⁰ Van Heuven Goedhart is bekend geworden als verzetsheld, Spaan daarentegen is verdwenen in de anonimiteit. Naar Spaan is een prijs vernoemd, maar de meeste ontvangers hiervan moeten toegeven nog nooit van hem gehoord te hebben.²⁰¹

Hierboven heb ik Spaan vergeleken met Van Heuven Goedhart. Een vergelijking met Henk van Randwijk zou ook gepast geweest zijn, vanwege hun gedeelde religieuze gevoelens. Spaan en Van Randwijk behoorden tot de linkervleugel van de Nederlandse Hervormde Kerk en waren aanhangers van Karl Barth. Zelfs een vergelijking met Frans Goedhart zou misschien gekund hebben, vanwege hun gedeelde teleurstelling in hun naoorlogse verwachtingen. Ook hier geldt echter dat Spaan nauwelijks bekend is, terwijl de andere twee na de oorlog bekende Nederlanders werden. Waaraan ligt het verschil?

---

¹⁹⁹ Corduwener, *Riemen aan de kin!*, 288-305 en 322-344.

²⁰⁰ Verhoor Fraenkel door de Commissie voor Perszuivering, 18 oktober 1946.

²⁰¹ Telefoongesprek met de woordvoerder van de Spaanstichting, Pieter van der Ven, op 11 juni 2013

Een belangrijk verschil zit hem in het verschil in werkverband. Tijdens de oorlog was Spaan wel actief in het verzet, maar niet als lid van een verzetsgroep. Hij had contacten met verzetsorganisaties, maar zat zelf niet bij een groep. Hij had samen met Schenk een eigen illegaal blad, maar dit bleef niet verschijnen na de oorlog. Had Spaan bij *Trouw*, *Vrij Nederland* of *Het Parool* gezeten, dan had hij na de oorlog met het blad mee kunnen liften. Had hij bij een verzetsgroep gezeten, dan hadden anderen na de oorlog voor hem ingestaan. Zij verzetswerk deed hij echter nagenoeg op eigen houtje.

De andere drie waren lid van een politieke partij, de Partij van de Arbeid, waar ook zijn tijdelijke werkgever in 1947, Gerard van Walsum, lid van was. Spaan is echter nooit lid geworden van een politieke partij. Niet van de PvdA, maar evenmin van de CHU, waarin hij tot de linkervleugel behoord zou hebben. Spaan bleef trouw aan zijn opvatting dat journalisten ongebonden moesten zijn. Een opvatting die vanzelfsprekend was bij de vooroorlogse *Telegraaf*, die onafhankelijkheid in haar statuten had staan. Maar hierdoor miste hij wederom een netwerk dat hem onder de aandacht had kunnen brengen.

Spaan raakte na de oorlog overtuigd dat hij vanwege zijn werkzaamheden bij *De Telegraaf*, die beschouwd werd als 'foute' krant in de oorlog, niet aan het werk mocht bij andere kranten. Een dubbel onrecht in zijn ogen, aangezien die krant helemaal niet fout was. Hakkie Holdert was fout geweest, en Hak ook omdat hij zijn zoon, ondanks diens nationaalsocialistische overtuigingen, een functie gegeven had bij de krant, maar de redacteurs waren dit nooit geweest. Die deden gewoon hun werk. Hun baan opzeggen zou een vorm van deserteren geweest zijn en bovendien de krant eerder overgeleverd hebben aan de Duitsers. Aanblijven voorkwam erger. Maar na de oorlog waren er mensen die beter wisten hoe zij hadden moeten handelen.

De krant waarvoor hij twintig jaar gewerkt had, mocht na de oorlog niet meer verschijnen. De werknemers en redacteurs moesten volgens hem boeten, terwijl het de directie was geweest die fout was. Dit constateerde hij tot zijn ontzetting na de oorlog. Eddy Holdert had hem benoemd tot directeur van N.V. Elsevier en in die hoedanigheid maakte hij een kluis open waarin directiecorrespondentie bewaard bleek. Hieruit bleek volgens Spaan hoe fout de directie was geweest in de oorlog. Zijn betrekking als directeur raakte hij echter kwijt toen de Nederlandse staat het bezit van Hakkie Holdert, dus ook N.V. Elsevier, in beslag nam. Weer werd hij gedupeerd door andermans handelen. Vervolgens bleek zijn

verzetswerk hem niet te baten: net als de andere Telegraafredacteurs moest hij voor de Perszuivering verschijnen en in de tussentijd van de steun leven.

Maar er was ook een verschil met zijn voormalige collega's. Omdat hij directeur was geweest, had hij niet al vanaf de bevrijding ieder dag naar het telegraafgebouw hoeven gaan om te stempelen voor de steun. Dit was voor hem pas vanaf augustus nodig. Bij zijn voormalige collega's, voor zover die niet elders aan de slag hadden gekund, was een saamhorigheidsgevoel ontstaan met een gedeelde verontwaardiging over het hen aangedane onrecht. Spaan deelde de verontwaardiging, maar was van zijn collega's los gegroeid. Hij had vooral afstand genomen van Goedemans, van wie hij een belastende brief gevonden had in de kluis. Spaan ergerde zich al aan de houding die Goedemans na de bevrijding aangenomen had en toen hij op papier een bewijs van het tegendeel gevonden meende te hebben, verspreidde hij die in verzetskringen. Henk van Randwijk zou de tekst twee jaar later publiceren. Hoe menselijk Spaans daad ook was, het verklaart tegelijk waarom Goedemans hem later niet teruggevraagd heeft bij de krant.

Eenmaal in het bezit van een verklaring van geen bezwaar, kon Spaan alsnog aan de slag bij kranten. Hij had echter geen geluk. Bij de *Nederlands Hervormde Kerk*, het blad dat de plaats in moest nemen van zijn geesteskindje *Hervormd Nederland*, werden hij en Schenk binnen een jaar weggewerkt. Hoewel dit grotendeels kwam omdat zij journalisten waren en de overige redactieleden dominees, werd hen door tenminste één redacteur verweten dat zij in de oorlog doorgewerkt hadden. Een verwijt dat Spaan altijd bijgebleven is.

Het is echter de vraag of dit al zijn professionele tegenslagen verklaard heeft. *De Nieuwe Nederlander*, *Het Nieuw Utrechtsch Nieuwsblad* en zelfs *Haagse Post* verkeerden al in moeilijkheden voor hij in dienst kwam. Bij zijn werk voor N.V De Nieuwe Pers kwam hij ongetwijfeld veel mensen tegen voor wie *De Telegraaf* het symbool was van met de Duitsers collaborerende pers, maar de eerste jaren na de oorlog waren voor dit concern sowieso woelig. Spaans taak was het om vanuit Amsterdam naar andere plaatsen te reizen om alles te inspecteren en eventuele problemen op te lossen. Een verantwoordelijke taak, maar wel die van een institutionele buitenstaander. Zijn functie kon dus meer weezin oproepen hebben dan zijn eerdere werk.

Helemaal ongelijk had Spaan niet dat *De Telegraaf* zijn latere loopbaan in de weg gezeten heeft. Hij was, zeker het laatste half jaar van de bezetting, van redacteur

krantenbestuurder geworden. Hij was niet langer een van de journalisten, maar een van de leidinggevendenden. Zonder zijn directiefunctie bij N.V. Elsevier had hij mogelijk niet de ervaring opgedaan waardoor hij later bij andere kranten hoofdredacteur of directeur kon worden, maar zou hij ook nooit op de kluis gestuit zijn die hem het aanblijven bij *De Telegraaf* onmogelijk maakte.

Was *De Telegraaf* door de Duitsers verboden geweest, dan had hij, net als dra. Schenk, na de oorlog zijn vroegere functie weer op zich kunnen nemen. Had de krant na de capitulatie de uitgave gestaakt, zoals Goedemans en Eddy Holdert aanvankelijk overwogen, dan had deze direct na de bevrijding mogen verschijnen. Hak Holdert stond er echter op dat de krant doorging, met alle naoorlogse reputatieschade van dien, terecht of onterecht. Spaans naoorlogse antipathie jegens vader en zoon Holdert is niet onverklaarbaar.

Het gaat te ver om alles wat misging in zijn latere loopbaan af te schuiven op de omstandigheden. Spaan had kunnen beseffen dat na het doorspelen van de kluisinhoud een weg terug naar *De Telegraaf* onmogelijk zou worden. Het braafste jongetje van de klas is zelden populair, zeker niet als hij stoute klasgenoten verklikt bij de meester. Wellicht ontbrak het Spaan aan een antenne voor verhoudingen, die voor een directiefunctie ook nodig is. Spaan was een harde werker en een man van principes, maar daardoor mogelijk ook lastig voor zijn collega's.

Spaan schijnt een gesloten man geweest te zijn, die weinig zei. Een eenling, die, zijn kerkelijke betrokkenheid uitgezonderd, vooral voor zijn werk geëeld lijkt te hebben. Wie hem echter leerde kennen, waardeerde hem. Voor dit werk heb ik contact gehad met twee mensen die hem persoonlijk gekend hebben. Mevrouw Hebe Kohlbrugge heb ik mogen ontmoeten. Meneer Wim van Norden liet per brief weten goede herinneringen te hebben aan hun samenwerking. Zijn geslotenheid, misschien ook zijn bescheidenheid, waren waarschijnlijk niet behulpzaam bij zijn zelfpromotie.

Spaans visie dat al zijn naoorlogse tegenslag het gevolg was van een Kaïnsteken dat hij als Telegraafmedewerker tot aan de bevrijding had gekregen klopt niet. Hij werd niet bewust uitgesloten vanwege het bedrijf waar hij het grootste deel van zijn journalistieke loopbaan in dienst was. Hij was echter, wrang genoeg omdat hij een functie aannam waarbij hij probeerde voor de krant te redden wat er na de oorlog te redden viel, losgeraakt van zijn

collega's. Hij en *De Telegraaf* groeiden uit elkaar en hij heeft nooit een andere werkkring gevonden waarin hij zich net zo thuis voelde.

In een boek of film zou het overdreven gevonden kunnen worden als een personage zoveel tegenslag achter elkaar kreeg. Te gezocht. Helaas voor hem is het echt gebeurd.

Bijlage A: bibliografie J. B. Th. Spaan²⁰²

Alle titels waar * achter staat schreef hij samen met M. G. Schenk

Jan-China (1932)

Japan-China (1933)

Internationale spanningen (1933)

De helpende hand (1936)

Wel de kerk, maar ... (1936)*

Amsterdamse getijden (1938)*

De Oekraïne (1939)

De glorie van het ambacht (1941)

Lof van den arbeid (1941)

Mannen aan het roer (1943)

Geuzenliedboek (1943-1945, red.)

De koningin sprak (1944/1945; bundeling artikelen uit illegaal blad *De schildwacht*)*

Van liefde en min: amoureuze liederen van P.C. Hooft (1946, red)

Hamertjes: punt- en sneldichten van Nederlandsche dichters (1946, red)

De vreedzame strijd: 60 jaar Leger des Heils in Nederland (1947)

Een Rotterdammer op Celebes: het leven van zendeling M. J. Gouweloos (1947)

'Pers en Propaganda' (in: Bolhuis, J.J. van, C. D. J. Brandt, H. M. van Randwijk en B. C.

Slotemaker (red); Onderdrukking en verzet : Nederland in oorlogstijd (Arnhem, 1947-1955), tweede boek, p. 125-200)

Met het volk voor het land: een hulde aan H.M. koningin Wilhelmina (1948)*

Vluchtheuvel in gevaren (1948)

Pers en propaganda (1950) (los boek)

Zuster!* (1954)

Operatie Mistral (1955. Jongensboek door Gilbert Dalton, vertaald door Spaan vanuit het Engels)

Beatrix: prinses der Nederlanden en jonge vrouw van Nederland* (1960)

Antisemitisme (1960)

Met z'n allen...Zo is het Groen Kruis* (1960)

---

²⁰² Bronnen: literatuurlijst in M.G. Schenk, *Johannes Baptista Spaan* (1969) en catalogus website Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, voor het laatst bezocht op 12 juni 2013)

Prins Bernard* (1961)
Vlotbrug tussen school en wereld: 25 jaar IVIO* (1961)
Symfonie in groen* (1961)
Vorstenhuizen in onze tijd: geschiedenis en ontwikkelingen van Europese dynastieën in de 20^e eeuw* (1963)
John Fitzgerald Kennedy: president van moed en karakter (1963)
Avontuur met het Woord: indrukken van honderdvijftig jaar Bijbelgenootschapswerk* (1964)
Cameroun (met Ype Schaaf, 1964)
Mgr. Bekkers: bisschop en medemens (1966)
Paleizenserie* (1967)
Het Loo en zijn bewoners* 1967
Drakensteyn en zijn bewoners* (1967)
Soestdijk en zijn bewoners* (1967)
Al is ons prinsesje nog zo klein...* (1967)
Huis ten Bosch en zijn bewoners* (1968)
Het Paleis op de Dam* (1968)
Uppsala: wereldraad en wereldnood (1968)
De Nederlandse krant (1968)

Postuum verschenen:
Zie Hij leeft!: nieuwe bundel paasverhalen (red)

Bijlage B: Spaanprijs²⁰³

De **Spaanprijs** is een tweejaarlijkse prijs, uit te keren aan iemand die op "opmerkelijke wijze" een "artistieke of publicitaire" bijdrage aan het [bijbelse](#), geestelijke of kerkelijke leven in [Nederland](#) had geleverd. In 2010 bedroeg de prijs €2500 plus een oorkonde.

De prijs is vernoemd naar de [Nederlandse, protestantse, journalist](#) en [verzetsstrijder Johannes Baptista Thomas Spaan](#) (1900-1969), oprichter van onder meer het weekblad [Hervormd Nederland](#). Na Spaans dood richtte zijn partner, Lenie (Magdalena) Schenk (1907-1992) de naar hem genoemde stichting op; Schenk was onder meer bekend door een biografie over koningin [Juliana](#).^[1] Met de stichting wilde Schenk het levenswerk van Spaan in herinnering houden via de Spaanprijs.

De J.B.Th. Spaanstichting is geregistreerd onder nr 41215293; zij wordt bestempeld als [Algemeen Nut Beogende Instelling](#) (ANBI). De stichting heeft een bestuur; voor de prijs schuift een onafhankelijke jury een kandidaat naar voren.

Prijswinnaars]

Laureaten sinds 1976 zijn:^[2]

- [Auke Jelsma](#), [kerkhistoricus](#), [Kampen 1976](#)
- [Henk van Ulsen](#), [acteur](#), bekend van *Prediker* [1978](#)
- [Bert van Duijn](#), hoofdredacteur [Hervormd Nederland 1980](#)
- [Johan Winkler](#), [publicist 1982](#)
- [Rex Brico](#), redacteur geestelijk leven [Elsevier](#), 1982
- [Willem Vogel](#), componist, organist [1984](#)
- [Tineke van der Weiden](#), neerlandica, redacteur *Groot Nieuws Bijbel* 1984
- [Alje Klamer](#), [Ikon](#)-pastor en pleitbezorger homo's [1986](#)
- [Ad den Besten](#), [dichter](#) van onder meer het [Liedboek voor de Kerken](#) 1986
- [Wies Stael-Merkx](#), van de inmiddels opgeheven [Acht Mei Beweging 1988](#)
- [Elien Lammers](#), van de Stichting *Santekraam* [1990](#)
- [Jan Willem Schulte Nordholt](#), [historicus](#), [dichter](#) voor onder meer het Liedboek voor de Kerken [1993](#)
- [Kees de Kort](#), beeldend kunstenaar, tekende o.a. *Wat de bijbel ons vertelt* [1995](#)
- [Mary Michon](#), televisieprogrammamaakster [IKON 1997](#)
- [Leo Fijen](#), eindredacteur *Kruispunt*, *Studio-RKK* [1999](#)
- [Vonne van der Meer](#), auteur (o.a. *Eilandgasten*) [2001](#)
- [Anne van der Meiden](#), bijbelvertaler, communicatiedeskundige, theoloog [2003](#)
- [Lútsen Kooistra](#), hoofdredacteur [Friesch Dagblad 2005](#)
- [Jacobine Geel](#), theologe, televisiepresentator [2007](#)
- [Sela©](#) (Liesbeth Labeur), beeldend kunstenaar, voor haar ontwerp van de *Calvijn!-Glossy* [2009](#)
- [Tom Mikkers](#), theoloog, algemeen secretaris [Remonstrantse Broederschap](#), voor vernieuwende kerkelijke projecten (o.a. bundel LICHT) [2011](#)
- [Jacco Doornbos](#), ceo en creative director *Eye2eye Media*, producent van *The Passion* [2013](#)

---

²⁰³ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Spaanprijs>. Voor het laatst bekeken op 12 juni 2013

Archiefmateriaal en literatuurlijst

Archiefmateriaal

Archief De Telegraaf
G-dozen

Historisch Documentatiecentrum voor het Protestantisme (HDC), Amsterdam
Archief Jan Buskes

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam
Archief Wim van Norden: briefwisseling met J. B. Th. Spaan

Archief M. G. Schenk

Nationaal Archief, Den Haag
Archief D.U. Stikker

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Amsterdam
Archief Commissie voor Perszuivering: verhoren J. B. Th. Spaan

Notitie over de ondergrondse pers door J. B. Th. Spaan voor het Militair Gezag.

Stadsarchief Rotterdam
Archief G. E. van Walsum: briefwisseling met J. B. Th. Spaan

Informatie verstrekt door derden

Gesprek met mevrouw H. C. Kohlbrugge, 22 mei 2013

Briefwisseling met de heer W. van Norden

Telefoongesprek met de heer P. van der Ven, woordvoerder J. B. Th. Spaanstichting, 10 juni 2013

Mailwisseling met de heer C. van der Wild, voormalig adjunct hoofdredacteur *De Telegraaf*

Mailwisseling met dr. M. Wolf.

Literatuur

- Bak, P. *Een meneer van een krant. Trouw en Bruins Slot 1943-1968* (Amsterdam, 1999)
- Bank, J.; *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer, 1978)
- Beyens, N., *Overgangspolitiek: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2009)
- Brinkman, M. E.; *De theologie van Karl Barth: dynamiet of dynamo voor christelijk handelen. De politieke en theologische kontroverse tussen Nederlandse barthianen en neocalvinisten* (Baarn, 1983)
- Corduwener, J., *Riemen om de kin! Biografie van mr. dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart* (Amsterdam, 2011)
- Diggelen, M. van; *Een blad om van te houden. Vijftig jaar Hervormd Nederland* (Den Haag, 1995).
- Fasseur, C., *Juliana & Bernhard. Het verhaal van een huwelijk. De jaren 1936-1956* (Amersfoort, 2009)
- Hoek, J.S.; *Politieke geschiedenis* (Leiden, 1970)
- Jansen van Galen, J. en H. Spiering; *Rare jaren. Nederland en de Haagse Post, 1914-1990* (Amsterdam, 1993)
- Jong, L. de; *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (wetenschappelijke editie) (Amsterdam, 1969-1994), deel 4, 5 en 10B
- Keizer, M. De; *Frans Goedhart. Journalist en politicus* (Amsterdam, 2012)
- *Verzetsblad in oorlogstijd. Het Parool 1940 – 1945.* (Amsterdam, 1991)
- Kohlbrugge, H. C.; *Twee maal twee is vijf. Getuige in Oost en West* (Kampen, 2002)
- Langeveld, H.J.; *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* ('s-Gravenhage, 1988)
- Maas, W.; *Jacques Gans: een biografie* (Amsterdam, 2002)
- Meijering, E., *Het Nederlandse Christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2007)
- Mulder, G. ; *Het vrije woord. De illegale pers in Nederland 1940 – 1945.* ('s-Gravenhage, 1990)
- Mulder, G. en P. Koedijk; *H. M. van Randwijk. Een biografie* (Amsterdam, 1988)

- *Léés die krant: geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945 – 1970* (Amsterdam, 1990)
- Randwijk, H.M., *De held en de rovers. Een zwartboek over "De Telegraaf"* (Amsterdam, 1947)
- Roon, G. van; *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht, 1973)
- Schenk, M. G., *Johannes Baptista Thomas Spaan* (Amsterdam, 1969)
- Spaan, J. B. Th; 'Pers en Propaganda' in: Bolhuis, J.J. van, C. D. J. Brandt, H. M. van Randwijk en B. C. Slotemaker (red); *Onderdrukking en verzet : Nederland in oorlogstijd* (Arnhem, 1947-1955), tweede boek, p. 125-200
- Tosh, J., *The Pursuit of History* (Harlow, 2010)
- Touw, H. C.; *Het verzet der hervormde kerk* ('s-Gravenhage, 1946)
- Visser, H. A.; *Toen gisteren nog vandaag was.* (Zoetermeer, 1992)
- Vos, R.; *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, 1988)
- Wieten, J.; *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en de Nieuwe Nederlander* (Kampen, 1996)
- Winkel, L. E.; *De ondergrondse pers 1940-1945* (Utrecht, 1989)
- Wolf, M.; *Het geheim van de Telegraaf* (Amsterdam, 2009)